

РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ

Радоје Домановић је рођен 4. фебруара 1873. године у Овсишту код Крагујевца. Његова мајка била је кћи чувеног устаничког вође Павла Цукића, посеченог по наређењу кнеза Милоша 1817, а отац му је био учитељ, сеоски опозиционар, ватрени родољуб. Радоје је детињство провео у селу Јарушице, где је отац добио службу. Са оцем се није слагао најбоље, будући да је овај припадао Либералној странци. Према мајци је осећао нежну љубав: „Ја имам неписмену мајку, сељанку. Дала ми је живот и, не знајући ништа друго, дала ми је народну поезију. Њом ме надахнула, и ја ћу вечно, можда и по смрти, сећати тај дах, дах снажан и силан.”

Основну школу завршио је у Јарушицама, у Крагујевцу гимназију 1894, а у Београду 1898. Филозофски факултет. Прву приповетку *Сима пензионер* објавио је 1892, а након тога му у листу *Јавор* излази приповетка *Рођендан* 1893, потом *Објава* па *Баба Сјана*.

Радоје Домановић је радио као учитељ у Врању, Пироту и Лесковцу. Био је члан Радикалне странке и то баш у време када ју је жестоко прогањао краљ Александар Обреновић. Током 1895. године изашла му је политичка брошура *Најомена*, намењена радикалској омладини.

Било је то време познато по веома „слободном” владању последњег Обреновића, када су се у кратком времену смењивале владе – све гора од горе. Како и сам Слободан Јовановић каже, то је време нечувених гоњења, притисака и гашења слобода, када се режим заснивао на апсолутној власти двора, министрима сакупљеним на разним странама и лишеним било какве самосталности у одлучивању. Управо су ове околности инспирисале Домановића да 1898. године напише сатиру *Демон*, исте године када је из политичких разлога отпуштен с посла. Од тада се Домановић бавио искључиво књижевношћу и новинарством. Излази му при-

поветка *Укидање сјрасици*, у којој се такође бави актуелним политичким догађајима. У уводу иронично каже како су Срби завршили сва своја посла па могу дремати и спавати, а кад им то досади, могу видети шта се ради по другим „несрећним земљама”, у којима се људи „кавже око некаквих права, око некакве слободе”.

Током 1899. године у Пожаревцу су му изашле две књиге приповедака, међу њима *Данџа* и *Вођа*. Приповетка *Вођа* односи се на Николу Пашића и његову неславну улогу у историји Радикалне странке, док је *Данџа* приказ „једног подлог народа”. То је веома сложена приповетка, и данас звучи пророчански, дарем онолико колико и поједина Кафкина дела, мада Домановић није до краја извео обресе једног типа деспотског политичког система.

У центру Домановићеве сатире увек је Србија његовог доба, одређени менталитет и одређена традиција, однос власти и поданика, прецизније, он увек критикује власт у Србији и Србе, како онда када у *Сјрадији* каже: „Није овде главно одржати земљу, већ што дуже одржати кабинет”, тако и у *Мршвом мору*: „Из Граматике што пре треба избацити именице као што су: правда, слобода, збор, договор, устав, закон, и друге опасне издајничке речи,

које драже народ на буну." Остале су ненадмашне његове речи: „Ко уједини Српство, да се сместа, у знак народног признања и љубави, ухапси" (*Мртво море*).

У сатири *Краљевић Марко по дрући ђуји међу Србима* Домановић је приказао Србију као земљу у којој су појединци толико сиромашни да им је једина брига како да преживе, док виши слојеви само мисле како да се још више обогате. У таквом миљеу није ништа природније већ да епска фигура попут Краљевића Марка, заврши као – пандур.

Током 1902. године био је писар у Министарству просвете, одакле је, опет из политичких разлога, исте године био истеран, након чега је отишао у Минхен.

Од 1905. године радио је као шеф коректора Државне штампарије. То је време када је излазио његов чувени сатирични лист *Сѣрагија*, у којем је 1902. објавио сатиру *Сѣрагија*. „То је права симфонија домановићевских сатиричких тема, у којој је дефинитивно изражена његова сатирична визија одређеног друштвеног зла" (Љубиша Јеремић). У овом штиву он опет описује Србију свога времена, приказује је као земљу у којој је: „било много слободумних закона, а нимало слободе, држали се говори и писале књиге о привреди а нико ништа није сејао, цела земља претрпана моралним поукама а морала није било, у свакој кући пун таван логика ал' памети није било, на сваком кораку говорило се о штедњи и благостању земље, а расипало се на све стране, а сваки зеленаш и нитков могао је себи купити за неколико гроша титулу велики народни родољуб”.

Од *Сѣрагије* Домановић важи за најоригиналнијег и најоштријег српског сатиричког писца. Даље је објавио приповетке *Чича Мића* (1902) и *Три приче за омладину* (1903). У њима се јасно види да Домановић познаје и влада готово свим сатиричним облицима, инвективом, иронијом и сарказмом, карикатуром и хиперболом, инсинуацијом. Уз све то он је привржен тзв. „објективном облику”, односно, сатири „која се без учешћа ауторских отворених напада и ругања, уз помоћ фантастичне приче или алегије, изграђује у привидно објективном и непристрасном налажењу и излагању смешних

и одвратних особина свог предмета у околностима које га са више страна и све подругливије осветљавају" (Љ. Јеремић).

Током 1905. године изашао му је код Српске књижевне задруге избор приповедака, у ком ће бити његове најбоље сатире: *Вођа*, *Данџа*, *Краљевић Марко по дрући ђуји међу Србима*, *Мртво море*, итд. Током 1920. године објављено је у Загребу латинично издање ове књиге. Како Скерлић пише, излазак Домановићевих приповедака био је увек прави политички догађај, оне су се znale напамет и биле су читане „у целом Српству" (Б. Поповић).

Нема сумње да је Радоје Домановић један од прагилаца српског реализма, међутим он одлази даље од својих претходника, будући да је главни циљ његове сатире критика политичког и друштвеног поретка у Србији: „Једном по једном сатиром скидао је Домановић лажни ореол с диктатуре монархије, откривао њене слабости и ругао, погађао у живац онога чиме се она највише отуђивала од народа, онога где је она издала лепе традиције српског народа негујући полтронство, бескичмењаштво, корумпираност карактера и пандурство" (В. Глигорић).

Домановић је писао у време када је у Србији владала строга цензура, што је давало подстицај стварању алегорично-сатиричке приповетке у којој њему нема равнога. Домановићеве сатире су у то време страховладе биле истински чин грађанске храбрости: „његово исмевање власти било је већ почетак буне; један режим, пре него што је срушен, био је обесвећен. *Сѣрагија* је нанела Александровом деспотизму најтежи удар који се могао нанети. Александар је изгледао један пајац од краља коме право место није у историји једног народа, него у једној шaljивој приповетки" (С. Јовановић).

Пред крај живота Домановић је био веома разочаран у Самосталну радикалну странку, чији је члан био. Водио је надасве неуредан бојемски живот, толико да је сам говорио како је „осећао како се око њега склапа све непрозирнији мрак”.

Радоје Домановић се упокојио у Београду 1908. године.

НАДЕЖДА ПЕТРОВИЋ

Надежда Петровић рођена је 11. октобра 1873. године у Чачку од оца Димитрија и мајке Милеве. Отац јој је био учитељ цртања, а мајка учитељица. У Српско-турском рату отац се разболео па су морали 1879. године, због његовог лечења, да се селе у Карановац (Краљево). Надежда је најстарије дете, имала је још четворо браће и сестара. Током 1884. године породица се преселила у Београд и живела код деде по оцу, трговца Максима. Надежда је уписала Вишу женску школу 1885. године, а сликарство јој је предавао Ђорђе Крстић, тада познати сликар и иконописац.

Надежда Петровић је матурирала 1891. године, а тад је урадила и своје прве слике у уљу. Од 1893. године она предаје цртање у Вишој женској школи, оној истој где је матурирала. И даље се усавршава у сликарству тако да је 1896. године прва ученица женског одељења у тек отвореној Сликарској и цртачкој школи Кирила Кутлика. Са ученицима ове школе први пут излаже своје радове на Видовдан 1898. године.

Након тога је студирала у Минхену на чувеној Сликарској академији (1898): „О школи могу вам толико рећи да сам усхићена, срећна што могу цео дан без прекида провести у раду. Ја сам од највреднијих, а богома како изгледа по самој коректури још мало па ћу бити најбоља. А то ме више одушевљава за рад јер видим да идем у напредак.” (Надежда Петровић). Од 1899. године Надежда ради копије слика Ван Дајка, Рубенса, Веронеза. После завршене прве године студија једно време путује по Италији. Већ тада се у потпуности одлучила да посвети живот сликарству: „Не тражим љубав, мужа, човека, нити срце и поштовање, живећу само за себе и своје родитеље. Цео образован запад тако живи а то је и најпапетније, ја се с тим слажем. Ја се заиста осећам срећно што се

не удадох, јер да то учиних била бих само једна обична жена као друге моје другарице које одужују само дуг природи”.

У другој години студија учи вајарство. Након завршене друге године долази у Београд и у августу 1900. године има у сали Велике школе изложбу својих радова. Биће ту 37 слика, од тога 29 оригинала и 8 копија.

У следећој години студија ради портрете, али и пејзаже, стотине скица, крокије, цртеже. У пролеће 1902. године она слика баварске пејзаже: „Ко није у Баварској изучавао, тај не познаје лепе и романтичне мотиве из околине где протиче речица Ампер. И ваздух и куће, и вода, све је то пуно поезије, све је то складно, и са много колоричности и много мирноће.” (Надежда Петровић)

По повратку у Београд (1903) ради као наставница цртања у Вишој женској школи. То је време када доста слика по Топчидеру, али почиње и да се интересује за националне ствари. Са пријатељицом Делфом Иванић много разговара о положају у којем се налази српски народ под Турском: „Разговор се кретао о злим приликама које наш народ преживљује у Турској, о неуспелом маћедонском устанку, комитској акцији, мучењу, затварању, вешању и

протеривању нашег народа у Малу Азију. Изнесећи зло стање саплеменика, разговор би се завршавао тиме да за тај несрећни свет ваља нешто учинити, да је Србија дужна да му пружи руку, укаже потпору и утеху и покаже да му је заједно са њим у данима његових најтежих искушења и страдања.” (Надежда Петровић)

Она је тада, у августу 1903. године, у сали код Коларца окупила мноштво жена – био је то највећи женски митинг одржан до тада у Србији. Тада је основано Коло српских сестара. Новостворено удружење организовало је неке приредбе на којима се скупљао прилог за жртве Илинданског устанка. У делегацији која је однела тај новац у Македонију била је и Надежда Петровић. Са тог путовања потиче њен обиман рукопис *Путовање по Македонији*. Њен главни утисак био је: „Срце ме је заболело од туге”. Под тим утиском написала је и једину своју позоришну драму.

Од 1904. године започиње њен прави сликарски рад. Волела је да ради пејзаж и то је потпуно искористила на своме породичном имању у Реснику: „Са одушевљењем фанатика заљубљеног у пределе и ликове своје родне груде, прекривала је платно снажним и смелим потезима, једром пастом са код нас још дотад невиђеним бојеним сазвучјима Из њих је избијао снажан аутентичан темперамент надахнутог колористе. Настали су тако под њеном руком кривудасти црвени и мрки сеоски друмови, с топлим сенкама тешких воћака што се повијају над криве сеоске плотове, пространи светли забрани, густе шуме проткане жутиим пегамма сунца, златне оранице и модре клисуре над искричавом реком, улице с кућама црвених кровова, засеоци с понеким јабланом, сеоска гробља и дворишта с коњима и испрегнутим волујским колима. Затим композиције – у ствари пејзаж уткане фигуре – сељака у пољу, на њиви, при вршидби, косидби, или пред кућом, код дунара, у колу. Поседну групу у Србијанском периоду чини читави низ портрета ликовва сеоских домаћина, великих седих бркова, и сељанки у белим кошуљама са дететом на рукама, затим неколико глава Циганки мрке пути испод белих повезача, са шареним ђерданима око врата” (К. Амброзић).

Те године (1904.), она је један од организатора Прве Југословенске изложбе. Изложила је и доста својих слика. Сматра се да је ова изложба означила почетак српске модерне уметности. Следеће године (1905) успева да организује рад Прве југословенске уметничке колоније која ради у Сићеву. Између осталих ту је био и Иван Мештровић. Као члан Српске секције „Ладе” организује прву изложбу Друштва 1906. године – била је то прва велика изложба српске ликовне уметности на којој су изложени и њени радови. Они су и на изложби Прве југословенске колоније у просторијама Народног музеја 1907. године – укупно 30 њених пејзажа и портрета, од којих треба споменути *Ојело*, *Поље у лејџо*, *Рибари на Дунаву*, *Јесен*, *На Клагенцу*.

Те је године доста путовала (Беч, Минхен, Верона, Фиренца, Рим). Платна која су настала под утиском ових путовања приказује јуна 1908. године на изложби Српског уметничког удружења (она је и његов оснивач): „Она је једина на изложби потпуни сецесиониста”, онда се у критици додаје: „У њеним сликама има нечег личног, извесног пркосног уверења да тако треба сликати, женског тврдоглавства пред критиком, које није несимпатично и с којим се не може изаћи на крај”. Свакако најбоља платна су била *Јушарња Шейња*, *Вече* и *Јесење вече на Сави*.

И даље је активна на националном плану: постаје члан Народне одбране, одлази у Дубровник, Загреб, Мостар, Сплит, Сарајево, Тузлу, Љубљану, прави митинг против Аустрије након анексије Босне и Херцеговине (1908).

Током 1909. године ствара своја прва платна која би се могла назвати српским фовизмом. Додуше, она од фовизма прихвата само принцип, ново схватање сликарства до којег је дошла логиком свога развоја, а не узор за дословно подражавање. Тих година (1909–1910) палета њених слика је жарка, а црвена и зелена боја су најснажније. Репрезентативна слика из тога времена без икакве сумње је *Дама са шеширом*.

У мају 1910. године она је у Паризу: „У овом париском периоду свога сликарства, Надежда Петровић је сликала са много више страсти и неке нове уметничке снаге. Био

је то до тада њен највећи домет и њен зенит у стваралаштву. Било је то време њене пуне уметничке зрелости, период сликања у коме је утиснула најдубљу бразду у српској ликовној уметности" (М. Тасић).

Учествује на доста разних изложби, а о томе како је на њу Париз деловао: „Надежда је развила и дефинитивније одредила специфичну концепцију своје уметности. Како је природом свог темперамента била од почетка привржена колористичком сликарству, у Паризу, у клими коју је затекла, развој се само наставио и још јаче персонализовао. Имала је времена да студира, да пореди. Њена је индивидуалност у Паризу добила пун замах, њен уметнички идентитет своју пуну афирмацију. Стварајући егзалтирано, непогрешивим инстинктом, снажним експресионистичким темпераментом успела је живим транспонованем мотива да свој унутарњи доживљај, преко природе и људске фигуре као подстицаја, преобрази у самосталну, виталну пиктуралну структуру. Надежда је била своја и сред оног обиља у Паризу и сликала је само своје видове цркве Нотр Дам и Булоњске шуме. Сликарство из ове њене епохе разликује се од свега што је до тада радила. Њена дотадашња тражења добила

су овде своју пуну зрелост, а њена уобличена сликарска физиономија носи на париским сликама обележје колористичког експресионизма. Надежда је постала велики сликар" (Катарина Амброзић).

Онда је током 1912. године дошао Први Балкански рат. Надежда Петровић се јавила добровољно и одлази на фронт као болничарка. Одликована је за ревносну службу. Учествује и у Другом балканском рату. Након рата одлази у Италију. У Првом светском рату опет је болничарка, али се, заражена тифусом, тешко разболела и 3. априла 1915. године умире.

Осим сликарством Надежда Петровић се бавила и писањем критика и рецензија, а објављује их у *Делу*, *Босанској Вили*, *Новој искри*. У тим приказима бавила се посебно новим уметничким покретима у Немачкој и Француској, а доста је писала и о Сезану. Сматра се да је као сликар један од најснажнијих темперамената који су се појавили у Србији. Има велику улогу у модернистичком покрету: „Србија није имала сликара који је са више полета, одушевљења и страсти лутао њеним пределом и сликао њен лик, а да је истовремено био просветитељ, видар националних рана и војник" (Л. Трифуновић).

ЈОВАН ДУЧИЋ

ован Дучић је највећи српски песник, за живота признат и славан, називан „кнез песника”. Био је неупоредив: „био је то пут човека који је сигуран у себе и у оно чему служи, и у јавном животу и у субјективним преокупацијама, у каријери и у поезији. У нашој књижевности у којој је било непризнатих талената, неиспуњених очекивања, несрећних судбина он је прави изузетак” (Ј. Деретић).

Јован Дучић рођен је 15. јуна 1874. године у Хрупјелима код Требиња, од оца Андрије, који је страдао у устанку у Херцеговини 1875. године, и мајке Јоке. Имао је још сестру Милеву, а из мајчиног другог брака са Шћепаном Глоговцем, брата Ристу и сестру Соку. Школовао се у Требињу, потом у Мостару где је завршио Трговачку школу. Од 1891. био је ђак Учитељске школе у Сарајеву.

Дучић је најпре радио као учитељ у Бијелини, али су га аустријске власти из политичких разлога вратиле у Житомислић. До тада му је већ изашла и прва песма у сомборском листу за младе *Голуб* (1886). Од 1895. до 1899. године радио је у Српској школи у Мостару. Активан је у друштвеним организацијама, а оснивач је и уредник књижевног листа *Зора*. Након хапшења 1899. године и отпуштања с посла, отишао је у Женеву да студира на Филозофско-социолошком факултету.

Одлазак на „велики и умни Запад” значио је преокрет код Дучића. До тада је писао песме у оквирима домаће песничке традиције као следбеник Војислава Илића, окренут ка немачким и руским песницима. Био је песник радости, бола, шумова, зебње и наде, субјективни лиричар. Непосредан и искрен. Можда је најбоља песма из тога периода *Послије многа година*. Након упознавања са Скерлићем, сарађује са многим књижевним часописима, попут

Лейшойиса Машице српске, Зоре, Српској књижевној гласника. Од тада његове песме, под утицајем француске поезије, мењају облик ка парнасу и симболизму.

Дучић је настојао да постигне отменост у избору предмета о којима пева. Почео је много да пази на савршеност форме и самога израза, да цени форму: „Форма у песми може често да замени све друго. Све је до тога како се нешто рече” (Ј. Дучић). Некада се то код њега претварало у супротност, у преувеличавање, прекомерност, а резултат је био пренапрегнутост у силама снаге, господства и сјаја. Ипак, иако је по форми чист парнасовац, по садржини је симболиста. Дескриптивност му је толико емотивна да се из његових стихова не може разазнати да ли је емоција изазвала слику или је она сликом изазвана. На једном месту је рекао: „Још најсимпатичнији су они песници који у опште нису успели да се коначно пронађу. Вероватно чак да међу ове последње спадају људи од највећег талента.”

У Мостару је 1901. године објавио прву књигу *Пјесме*, у којој је сабрао песме раније објављиване у различитим часописима. У њима се осећа утицај Војислава Илића, „сјени Војислава Илића”, а песма *Јесење мелодије* је

њему и посвећена. Већ тада његове песме испуњавају чувена три мерила која је Богдан Поповић поставио и по којима се цени да ли је песма добра или није – све су му песме писане са пуно емоција, јасно и естетски су лепе.

Током 1906. године Дучић је завршио студије и запослио се у Министарству иностраних дела у Београду. Од 1908. године био је уредник књижевне хронике у *Полицици*. Тада му је изашла књига *Песме* у Српској књижевној задрузи. Ово је сада већ другачији Дучић, то су песме из његове тзв. „парнасистичке фазе”. У исто време, у сопственом издању, објавио је још две збирке, *Плаве лејенде* и *Песме*. Збирка *Плаве лејенде* је нешто особито, у њој је присутна наративна компонента, песме се претварају у кратке поетско-симболичке приповетке. Овај манир ће задржати у многим каснијим песмама и у њима је најбољи: „Где год је Дучићева склоност ка сведеној нарацији више долазила до израза, где није заглашћивана накнадном симболизацијом, добили смо као резултат изванредне песме, праве наративне медаљоне, јединствене у целој нашој поезији” (Ј. Деретић).

Од 1910. године Јован Дучић је аташе у посланству у Цариграду, а током те године прешао је на исту дужност у Софију. Нова књига *Песме* изашла му је 1911. године. Од 1912. до 1927. мењао је места службовања, радио је као секретар, аташе, а онда и као управник послова у Риму, Атини, Мадриду, Каиру, а биће и делегат у Женеви у Друштву народа. И у своме песничком изразу Дучић се у то време веома мења. Ушао је у постсимболизам, постигао пуну мисаону и уметничку зрелост. Његова поетика тих година јесте поетика великих тема. Како сам каже, лиричар може „постати великим песником само онда када буде казао велике истине о трима највећим и најфаталнијим мотивима живота и уметности: о Богу, о Љубави, о Смрти”. За дописног члана Српске краљевске академије изабран је 1924.

Године 1929. изашле су му две књиге сабраних дела названих *Песме сунца* и *Песме љубави*; 1930. године и трећа, *Царски сонети*, а након тога *Плаве лејенде* и *Градови и химере*, његов најпознатији прозни рад, збирка од десет путописа који су настајали скоро четрдесет

година – они и данас спадају у највеће уметничке домете српске прозе. То нису путописи у уобичајеном смислу, то су путописни есеји у којима се књижевна и културна историја преплићу са поетским сликама земаља, градова и народа. Написани су јасно, прецизно, заобљено. Борислав Михајловић је рекао да је Дучић „једини можда завршени песник у читавој нашој поезији. Од првог стиха до последње реченице коју је написао све је јасно. Оспоравати му се може много више него признавати, може све – сем да је био песник.”

Дучић је 1931. године постао редовни члан Српске краљевске академије и посланик у Будимпешти. Током 1932. године изашла му је књига *Благо цара Радована*, популарна књига својеврсне филозофске прозе. У њој пише о великим, скоро судбинским темама: о срећи, пријатељству, женама, старости итд. У уметничком смислу, а много пута и у мисаоном, то је врхунски домет српске филозофске прозе.

Од 1933. до 1941. године Јован Дучић је био посланик у Риму, затим у Букурешту, где је и произведен у амбасадора, а потом га је у Мадриду затекао почетак Другог светског рата. До 1943. године живео је у Америци, где му је изашла монографија *Гроф Сава Владиславић*. Тада је написао и доста политичких текстова. Последња књига му је изашла 1943. године под насловом *Лирика*.

„Данас се Дучић убраја у наше највеће песнике, штавише он постаје једно од културних имена српске књижевности. Међутим, његова величина је специфичног карактера, умногоме атипична за наше прилике. У њој има савршености, али и хладноће, монументалних мраморних споменика. Али његова поезија узета у целини садржи толико лепоте форме, толико стила, толико уметности, да се с њиме у том погледу не може мерити ниједан други наш песник” (Ј. Деретић).

Јован Дучић је умро и сахрањен 1943. године у Гери, у Америци. Касније су његови посмртни остаци били пренети у порту српског манастира Св. Саве у Либертвилу, а октобра 2000. године, земни остаци Јована Дучића пренети су у крипту цркве херцеговачке Грачанице на Црквинама изнад Требиња.

СТАНОЈЕ СТАНОЈЕВИЋ

Станоје Станојевић је рођен 12. августа 1874. године у Новом Саду у imuћној породици. Отац лекар био је присталица Светозара Марковића. Основну школу и гимназију Станоје је завршио у родном граду. Рано се заинтересовао за историју, и од младих дана почео да проучава старе рукописе, повеље, летописе итд. Сачувано је неколико његових раних историјских прилога и књижевних огледа. Такође, написао је тада и неколико критика историјских књига Стојана Новаковића које су у то време излазиле. У критици историје

М. Удвскића иступа против писања популарних историја у којима се никада не каже потпуна истина и где се „за све што се догодило у прошлости окривљују други“.

Студирао је у Бечу, где му је, поред осталих, предавао чувени историчар Константин Лиречек. Једно време је био у Лајпцигу, а у Бечу је 1896. године докторирао. Из тога времена је његова расправа *Како је умро краљ Радослав?* (1894), затим *Извори Немањиних биографија* (1895) и *О склоју Немањине биографије од Сивевана Првовенчаног* (1895). Усавршавао се и у Петрограду и Москви 1897, а следеће је године постао професор српске гимназије у Цариграду, граду који га је инспирисао на писање дела *Византија и Срби* у десет књига, али је успео да објави само две (1903. и 1906).

У Минхену је боравио 1900, а исте те године је изабран за доцента српске историје на Великој школи у Београду. Расправу *О Пију Сиану* објавио је године 1901. И даље се бавио критиком књига из области историје, и веома оштро је иступио против *Историје српског народа* М. Вукићевића, наводећи да се „проучавању прошлости не сме приступити ускогрудом, под патриотским набојем, тако да све српско изгледа добро и беспрекорно, а све несрпско лоше и неваљало“. Умео је да буде веома

оштар и према историчару Константину Лиречку, али нису му измакли ни књижевни критичари Павле Поповић и Јован Скерлић. Инсистирао је на истини: „Историк кад пише мора потиснути све тежње и жеље, све симпатије и антипатије, и служити само једном идеалу, вечитом и непроменљивом, мора служити само истини“ (Станоје Станојевић).

Већ 1903. године постао је редовни професор, Велике школе 1905. године, када је она прерасла у Универзитет, изабран је за ванредног професора, и дописног члана Српске краљевске академије. У међувремену, нашао се 1904. године међу оснивачима дневног листа *Политика*.

Током 1908. објављено је најзначајније и најпопуларније дело Станоја Станојевића *Историја српског народа*. Ова књига била је нешто сасвим ново у односу на дотадашње историје српског народа. Како сам каже: „у њој је приказана прошлост нашег народа на новој основи, сасвим друкче, него што је то досада чињено. У њој је, осим многих детаља, сасвим нова и концепција и композиција; историја је подељена по важним унутрашњим и спољним догађајима и променама, а приказана је увек напореда прошлост целог народа“ (Станоје Станојевић).

Станојевићева *Историја српског народа* доживела је изузетну популарност и имала је неколико издања. У Аустроугарској је била забрањена, тако да су тамошњи Срби имали великих проблема да дођу до ње, што је натерало Станојевића да у другом издању књиге 1910. године разјасни своје мотиве за њено писање: „Моја историја међутим нема никакве везе са политиком, нити она има икакве политичке тенденције; она је писана са дубоком жељом, да се у њој каже у сваком погледу истина, само истина и цела истина” (Станоје Станојевић). До појаве *Историје Срба* Константина Јиречка 1911. године, од Станојевићеве *Историје Срба* није било боље.

У научном погледу, врхунац Станојевићевог стваралаштва јесте студија *Борба за самосталност католичке цркве у Немањинској држави* из 1912. године, као почетак објављивања *Студија о српској дипломатици*, серије од 28 засебних студија које су излазиле све до 1936. године.

Станоје Станојевић је активно учествовао у балканским и у Првом светском рату. У то време покренуо је библиотеку названу *Савремена мишљања*, у којој је прва његова књига *Шта хоће Србија?* (1912). Са војском се повукао преко Албаније, а онда прешао у Италију. Током 1916. године у Петрограду је радио као професор Универзитета. Склањајући се

од бољшевика отишао је у Париз и Лондон, да држи предавања. На Конференцији мира у Паризу био је члан српске делегације.

Након рата је, 1919. године, изабран за редовног професора Београдског универзитета. Те године постао је и редовни члан Српске краљевске академије.

Станојевићево капитално дело *Народна енциклопедија* у четири књиге објављена је у периоду 1924–1929. године. Оснивач је *Историјског друштва* у *Новом Саду* и једно време је био први човек његовог листа *Гласник*. Написао је бројне радове мањег обима, углавном из српске средњовековне историје и покренуо серију књига под називом *Српски народ у XIX веку*. Такође, био је председник Југословенско-немачког друштва у Београду (1930–1937), председник Југословенског историјског друштва и директор *Југословенског историјског часописа* (1935–1937).

Станоје Станојевић се сматра једним од најбитнијих српских историчара. Потпуно под утицајем Илариона Руварца и његовог „критичког правца”, проучавао је изворе српске историје веома пажљиво уз озбиљну дозу научне критике њихове исправности и истинитости. Одлично је познавао историјску грађу, што његове радове чини аутентичним.

Станоје Станојевић се упокојио у Бечу 30. јула 1937. године.

БОРИСАВ СТАНКОВИЋ

орисав Станковић рођен је 1876. године у Врању. Са пет година је остао без оца, а са седам без мајке. Отхранила га је баба Злата. Сматра се да му је управо она својим приповедањем развила љубав према прошлости роднога Врања. Како сам каже: „Још кад сам био сасвим мали, кад ми је најслађе било да седим матери у крилу, слушао сам разговоре које су преда мном, као дететом које 'ништа не разуме' водиле комшике и рођаке моје матере с њом, при кафи. Збиља, нисам онда ништа разумевао, али сам некако памтио, и најситније ситнице”.

Школовао се најпре у Врању, а потом је похађао гимназију у Нишу, и почео да објављује прве песме. Први прозни радови изашли су му 1898. године, најпре приповетка *Сџаноја* у фебруару 1898. године у листу *Искра*. Сам Станковић прича: „Прве моје приповетке није хтео ни један лист да штампа. Када је А. Гавриловић покренуо своју *Искру* први је он штампао две моје ствари. Не само то, него ме је позвао и ободрио на даљи рад.” Приповетка *Ђурђев дан* штампана му је пар месеци касније. *Тајне болове* објавио је у листу *Нада*, а у истом листу, почетком 1899, и приповетку *У ноћи*.

Током 1899. године изашла је и његова прва збирка *Из сџарој Јеванђеља*, са пет приповедака, које нису наишле на најбољи пријем код критике. Ипак, њихов језик је привукао пажњу: „Ваља још додати: да је језик врло литераран, што је веома ретко код оних који данас пишу. Веле да је г. Станковић још ђак; то је врло опасно по њега, што је тако рано почео писати. Сви таленти у Србији или су сасвим пропали или су закржљали зато што су се прерано јавили” (Павле Маринковић, *Звезда*).

Од 1900. године почео је у листу *Градина* да објављује прве главе романа *Нечисџа крв*, који ће се као целина појавити тек 1910.

Овај роман је најпознатије Станковићево дело. Иако га је започео као друштвени роман, постепено га је претворио у роман личности. Поред главних јунака Софке и газда Марка, нема у њему много других ликова. Све је у превирању, сукобу старог и новог, а основна тема је ерос, који прожима јунаке у разним својим видовима: „Станковић је у овом роману приказао разне видове сексуалних девијација које се јављају као последица незадовољене страсти” (Ј. Деретић). Но, није то похота, брутална и без граница, напротив, то је фина чежња и неопредељено, некако мутно маштање о љубави. Више душевно него телесно.

Година 1902. била је врло значајна за Бору Станковића: изашла му је друга збирка приповедака, *Сџари дани*. Као и у прошлој, и у овој књизи тема су Врање и његови људи, љубав између припадника различитих сталежа. Објавио је 1902. и *Божје људе*. Ове веома кратке приповетке, чак цртице које тек наговештавају, углавном описују догађаје са градског гробља, а јунаци су увек просјаци, јуродиви. За ову збирку Станковић је рекао: „У њој сам покупио и изнео један нарочити свет, поколење које је било у Врању пре ослобођења. То су били просјаци, слепи, гатари, видари, биљари и други. Сви су они живели од милостиње. Јер се веровало: да

што се њима да, да они поједу у покој душе умрлих као да се је сами мртвима дало и да су они то, мртви, појели. Међу њима је било оних који су сматрани за свеце, Божје људе”.

Исте 1902. године његова драма *Кошпа*-на играна је на сцени Народног позоришта у Београду, а потом и штампана.

Такође, Станковић је 1902. године завршио Правни факултет у Београду и оженио се са Ангелином Милутиновић.

Са објављивањем првих делова романа *Газда Младен*, који није завршио, започео је 1903. године. Током 1903–1904. боравио је у Паризу, који га није одушевио. Након овог путовања радио је као службеник, па као цариник, онда је био порезник, па контролор Државне трошарине у Бајлонијевој пивари. Пред Први светски рат био је чиновник Црквеног одељења Министарства просвете.

Савремена критика, оличена у Скерлићу, није препознавала вредност Станковићевог дела: „Његове приповетке су неповезане, неразвијене, често без склада, епизоде су развијене на штету целине, описи гутају радњу, дијалог тежак и испресецац, често изгледа на муцање, синтакса је несигурна, општа писменост недовољна” (Јован Скерлић).

Током Првог светског рата повукао се из Београда; у октобру 1915. године оставио је породицу у Краљеви, а он отишао у Ниш, потом у Црну Гору, где је, у Подгорици, и заробљен. Интерниран је у Дервенту, но захваљујући томе што су га препознали ослобођен је и враћен у Београд. Стицајем околности избегавши заробљенички логор, оптуживан је за недостатак патриотизма. Након ослобођења доживео је бојкот, због чега је престао и да пише. Тек 1920. године добио је запослење у Уметничком одељењу Министарства просвете.

Године 1928. изашле су две његове збирке приповедака *Из мога краја* и *Моји познаници*, драме *Ташана* и *Јовча*, а 1929. објављена му је књига ратних успомена *Под окупацијом*.

Тешко је писао, увек мучно: „Не, ја не волим да радим. И тешко је то; то је, као кад човек узме да копа” (Бора Станковић). Заузврат, оставио је за собом изузетно особено дело, потпуно окренуто старом Врању и његовом

градском оријенталном амбијенту, „старобалканском животу са особеном врстом патријархалности битно различитом од патријархалних односа у западним, динарским областима, какве су приказивали пређашњи приповедачи” (Ј. Деретић).

У Врању и његовој околини сусрећу се Блиски исток и балкански запад, ту, код Врања, замиру српски епископи и започињу лирски таласи. Станковић се бави и задире управо у „осећање дубоких чежњи које су турском речју прозвали ’севадх’, и у осећање оне животне тегобе које се зове ’дертом’”. Значи, два осећањима која за остале крајеве херојске рапсодије остају непозната, и која изгледају недовољно српска, чак и недовољно словенска” (Ј. Дучић).

Средиште сваког збивања код Станковића је човек, појединац и његова судбина. Мање га интересује човеково друштвено окружење, много више ломови унутар личности. Разлози тих ломова су увек исти – новац, ерос, морал. У том троуглу се догађа све: „Нико се у његовим причама о старом Врању не поводи ни за чим другим него за лудилом срца и обешћу крви. Његове су приче само баладе о чежњи за женом, чежњи од које пропада свет, и за коју нема лека” (Јован Дучић).

Станковић је живот осећао жестоко „све лепоте, дражи земаљског живота, имао је незајжљива и истанчана чула за примање животних сласти, а, у исти час, његов занос је стално мрачила свест о томе да је све земно, плотско, подложно вишим и неумољивим законима старости, постепене ругобе, смрти, распадања, да се ништа од пропале индивидуалне лепоте не може више да спасе и одупре трулежи” (Вељко Петровић). За Станковића патријархални морал није исправан ни идеалан, напротив, наметнут од најјаче социјалне групе оптерећује, доминантан је, без разумевања за изузетно јак ерос Станковићевих јунака. Љубав, нарочито између припадника различитих сталежа, никада се не оствари до краја – средина не дозвољава. Код Станковића је увек описана „закопана љубав, проћердан живот и вечна туга за нечим”. Како каже Исидора Секулић: „Ето наши корени. Писао их је Бора Станковић са атмосфером.”

Нико од наших писаца није са толико пажње као Борисав Станковић описивао судбине жена. Оне су спутане, подређене патријархалном друштву, без икаквих могућности да искажу своја осећања и потребе. Чак и онда када имају прилику да се ослободе невидљивих окова, оне нису у стању да то учине. Тај женски свет Станковић назива „свет испресецац густом мрежом граница”. Њихове жудње увек

остају неостварене. Али не само жене, „нема ниједног другог нашег писца код којег су људи толико жудели једни за другима, а да, упркос томе, остају затворени у себе, без моћи да се искажу, као да су онемели. Најдубља тишина, неко потмуло, злокобно ћутање влада у породичним односима” (Ј. Деретић).

Борисав Станковић се упокојио 22. октобра 1927. године.

АЛЕКСАНДАР ОБРЕНОВИЋ

српски краљ

и примао од војске заклетву верности. Тако је завршен овај војни удар: није просута ни кап крви и, колико је познато, није било никаквог насиља.

Народ је веома мало знао о престолонаследнику Александру, но он се одмах показао као сасвим посебна личност. Имао је једва нешто више од шеснаест година, а успео је тако лако да надмудри све искусне политичаре, посебно Ристића.

До тада је Александар живео у двору под строгим надзором. Потпуно одвојен од света, једино у друштву официра, под сталном призором, успео је да развије особине сасвим супротне онима које би требало да има младић његових година. Васпитач је спавао с њим у истој соби, писма су му отварали, дневник су му украли, у сваку шетњу је ишао праћен групом војника. Живео је као заробљеник. Био је оптерећен учењем, никада није имао мање од шест часова дневно, учио је четири језика, војне и правне науке, а на све то учен је и разним другим вештинама. Лета је проводио са војним трупама на логоровању.

Србија га је ретко виђала, тек приликом неких већих свечаности. Био је веома висок и крупан. Због кратковидости рано је почео да

ародна скупштина Краљевине Србије састала се 15. марта 1893. године и започела бесконачне расправе око тога ко је освојио мандате на изборима. Но, краљ Александар Обреновић ће већ 1. априла 1893. године извести државни удар: иако му је до пунолетства требало још годину дана и неколико месеци, прогласио се пунолетним, отпустио намеснике и распустио (либералну) владу. Мандат за састав нове владе добио је др Лазар Докић, краљев васпитач. Докић је био умерени радикал. Те ноћи првог на други април у двор су довођени нови министри, а краљ је сву ноћ обилазио војне касарне

носи наочаре. Није било грациозности у његовом понашању. Прилично неспретан, није поседовао војничке особине. Међутим, био је веома интелигентан, имао завидно знање, добро памћење, интересовали су га филозофски проблеми, а сви наставници су хвалили његову бистрину и оштроумност.

Никакве страсти и забаве га нису дотицале: нису га интересовали лов, још мање јахање, није пушио, није пио, карте је ретко играо, а коцка му је била непозната. Увек је био благ и љубазан, никада, чак ни према послужима, није показивао надменост. За разлику од оца краља Милана и мајке краљице Наталије, имао је смисла за хумор и ведрину. Александар је имао велику контролу над самим собом.

Никада и никоме није показао своја права осећања и мисли. То чак нису могли да открију ни његови родитељи када су, у својим међусобним борбама, покушавали да га задобију на своју страну. На његовом лицу нико никада није могао да открије шта мисли и осећа. Ујутро 1. априла био је миран и сталожен, полагао је испит из грађанског права, а увече је извршио државни удар. За време вечере министри ништа нису приметили, иако су ту били сви искусни политичари које је Србија тада имала. Били су

преварени као никада до тада. Краљ Александар је наступно сигурно и самоуверено. У томе је умео да изненади чак и своје родитеље.

Желећи да поврати у земљу свога оца, краља Милана, краљ Александар је повукао још један необичан потез – својим указом од 9. маја 1894. укинуо је Устав из 1888. и вратио на снагу стари Устав из 1869. године. Историчари наводе да је то за само четрнаест месеци био већ други државни удар краља Александра: првим је довео себе на власт, овим другим желео је да врати краља Милана у Србију. У овом другом, као и у првом, краљ Александар имао је подршку војске и дела Конзервативне странке. Није се ослањао на државну бирократију, њој није веровао, једину праву сигурност видео је у војсци.

У јануару 1895. године краљ Александар је путовао у Париз са оцем где их је примио председник Фор. Након тога, био је код мајке, краљице Наталије, у Бијарицу. Тада долази до преокрета у ставовима краља Александра – он пада под мајчин утицај. Можда се ово може схватити као дволичност краља Александра, можда је, заправо, он искористио, како оца краља Милана, тако и мајку краљицу Наталију, а не они њега.

Када је у јануару 1894. године краљ Милан дошао у Србију, збрисао Устав, раздио радикале, истерао радикалне вође из државе, изгледало је као да је то урадио баш по Александровим жељама. Отклонио је оне најтеже препреке за владање, чиме је много добио у синовљевим очима. Али, истовремено је Александар успео да види и многе друге Миланове особине које му се већ нису допадале. Краљ у Србији је био Александар, а не Милан, а Милан је то све чешће губио из вида. На све то Александар је дочуо да њега називају „млади краљ”, а оца му „стари господар”. Зна се да је права власт код господара. Наравно, то Александру није могло пријати, али умео је увек да ћути.

У то време на двору краљице Наталије налазила се као дворска дама Драга Машин. Управо од те, 1895. године, почиње да се развија љубав краља Александра и Драге. Заправо, они су се једно дуже време гледали, да би тек од пролећа 1897. године љубав била обело-

дањена. У јесен те године она је дошла у Београд. Да се краљ Александар загледао у Драгу знали су многи, али нико није обраћао посебну пажњу на то.

Драга Машин је од краља Александра била старија дванаест година (рођена је 23. септембра 1866). Била је удата за инжењера Светозара Машина старијег од ње петнаест година и након три године брака остала је удовица. Са малом пензијом једва је преживљавала али је имала неколико богатих пријатеља који су је издржавали. Са мужем није имала деце и знало се да не може рађати. Иначе, она није била безначајног порекла, њен је деда био Никола Луњевица, веома близак кнезу Милошу Обреновићу. Сама Драга је, за своје време, била веома образована, знала је неколико страних језика, па је чак преводила један страни роман. Не зна се како је дошла до места дворске даме краљице Наталије. Од 1891. године била је са њом: „Ја сам у њено поштење више веровала него у своје сопствено” (краљица Наталија).

Драга Машин је уживала приличан углед, већина каснијих прича о њој нису тачне: „Цео Београд зна да је Драга Машин као удовица становала са својим сестрама и браћом, да је примана у најбоље куће. Као што се зна и то да су њоме хтели да се жене угледни људи, који су бацили око на ту изображену удовицу без мираза, премда су знали да је нероткиња, да је оптерећена великом породицом коју помаже и да је необично горда на своје луњевичко и чарапићко порекло, као и на сродство са Обреновићима и Вукомановићима” (М. Стојимировић).

Краљ Александар се толико заљубио у Драгу да је желео да она буде стално с њиме, Бијариц му је био далеко. Његова жеља је могла бити остварена ако би краљица Наталија са својим двором и Драгом Машин дошла у Београд. Но, краљица то није желела докле год је краљ Милан у Србији. Био је то још један мотив краљу Александру да се осамостали и из Србије склони краља Милана, који је почео да му смета у спровођењу власти. То је извео мајсторски.

Краљица Наталија је желела да по било којој цену Александра одвоји од оца Милана,

па је смислила да сина ожени са црногорском принцезом, мада би управо ово орођавање са црногорском династијом Петровић за краља Милана била најгора од свих могућих увреда. Одабрала је Ксенију, најмлађу кћерку кнеза Николе.

Краљица Наталија је у томе била доста активна. У априлу је краљ Александар ишао на Цетиње не би ли видео девојку. Није му се допала, па је почео да прави скандал, отворено се удварајући Ксенијиној старијој сестри Ани, која је већ била испрошена. У ствари, краљ Александар је у то време већ увелико планирао женидбу са Драгом Машин. Све ово на Цетињу за њега је било само представа.

С друге стране, краљ Милан је хтео Александра да ожени неком од немачких принцеза. Око је најпре бацио на Сибилу, хесенску принцезу, а онда је пажњу скренуо на саксен-мајнингенску принцезу Федору. Миланови преговори нису успели, па се покушало са Маријом, кћерком грчкога краља. Но, пре него што је у Грчку дошао краљ Александар, Марија се верила за једнога рускога великога кнеза.

Веридба између краља Александра и Драге Машин објављена је у јулу 1900. године. Био је то шок за многе, нарочито за краља Милана и председника владе Ђорђевића, који нису били у Србији већ у иностранству, у бањама. Свадба је обављена 23. јула у Београду у Саборној цркви. Није прошло ни месец дана, а краљ је сав задовољан објавио да се краљица Драга Машин налази у „благословеном стању”. Сав поносан, у децембру 1900. године, краљ Александар је на отварању Народне скупштине у Нишу, поновио да ће краљица родити: „Са радошћу вам, драги посланици, могу објавити, јер ће та вест бити и ваша радост, да овом мом делу није изостао Божји благослов, и Њ. В. Краљица налази се већ у благословеном стању.”

Током своје беседе краљ Александар је напао свога оца: „јер се Краљ Милан за свагда из земље уклонио, те су тим самим престали и узроци, који су на томе путу стајали, а тиме је раскинута свака веза са политичким заблудама из минулих времена”. Заправо, тиме је краљу Милану и званично изречено прогонство из Србије. Незванично, син је био много сурови-

ји према оцу: „Он је један дроњак”, узвикнуо је краљ Александар за оца пред посланицима, а онда додао, „Може бити да се ви плашите њега; али нога његова неће ступити на ову земљу. Пре ће он доживети, да поставим Петра Карађорђевића за дивизијара у Нишу, по што ће доћи амо.” Посланици су били обавештени да је краљ Милан тешко болестан, да умире, али краљ Александар их је умиривао да то његов „папа” само симулира.

Ни са краљицом Наталијом није имао боље односе: њој је краљ запретио судским процесом због велеиздаје. Она је намерно својим пријатељицама по Србији писала на отвореним картама, дописницама и разгледницама, најгоре речи о Драги Машин. У једној карти каже: „Нујем да пијанчурина ћерка болује од неке необичне болести. Да не побацује оно дете са којим је своје љубавнику подвалила.” Због тога ће изаћи службено саопштење двора где се каже да се свима који пишу и говоре овако о краљици, па и самој краљици мајци Наталији, може судити.

Све ово је веома погађало краља Милана. Поживео је још једва шест месеци након свадбе сина Александра и Драге Машин. Упокојио се 22. јануара 1901. године у Бечу.

Србија је 1. априла 1901. године добила нови тзв. „првоаприлски”, односно „октроисани устав”. То је био пети устав од оснивања нове српске државе (1835, 1838, 1869, 1888. и 1901. године). Приликом његовог проглашавања краљ је дао „својом свечаном Краљевском заклетвом, тврдо решен, да претходним примером у поштовању свих његових одредаба, и да га чувам свом силом своје Краљевске власти од сваке повреде”.

Иако је трудноћа краљице Драге била објављена у августу 1900. године, улазило се у април 1901. године, а до порођаја никако није долазило. У Београд су почели стизати страни лекари, међу којима и француски лекар Коле, иначе краљичин лекар који је већ говорио да је краљица трудна. Будући да је краљица Наталија одмах посумњала у истинитост приче о Драгиној трудноћи, инсистирала је на томе да краљицу Драгу прегледа лекар из Русије. Наталија је руском цару чак писала да би се могло

десити да кумује подметнутом детету. Руски цар је заиста током априла 1901. године послао свога лекара Снегирева, који је констатовао да Драга Машин уопште није трудна. Онда су то још неки лекари утврдили. Тако је 5. маја и званично Србија сазнала да од порођаја нема ништа, краљица није била трудна.

Све је ово шокирало краља Александра, али се он није љутио на Драгу због подвале. Она је лежала у кревету обамрла, а он је стајао поред њеног узглавља и говорио јој речи љубави. Драга је била љута на лекаре, и даље је све око себе убеђивала да је трудна, а краљ Александар је тражио од владе да се ти лекари, као страни „лажови”, протерају из Србије. Руски лекар Снегирев се тада наљутио на краља и рекао му да Драга може родити кад и он, да је јалова.

Краљ је лако поверовао да је Драга трудна. Можда из превелике жеље за дететом будући да није одрастао у породичном окружењу. Био је спреман да поверује у све, у писмима Драги наводи: „Пошаљи ми бебе бепче, јер ми је мораш дати, животе мој лепи и бели. Помисли, кад га метнемо у колевкицу и оно нам се смеши и пружа ручице”. Неки тврде да је Драга током своје везе са Александром три пута успевала да га убеди да је трудна, трећи пут је било онда када ју је оженио. Из неких њених писама се види да је два пута побацила, а овај трећи пут он то није хтео да дозволи, па је дошло до брака.

Тако је пукла друка по целој Србији. Није помогло ни службено објашњење, које је покушало све да заташка. Све је говорило да је Драга сасвим свесно лагала о својој трудноћи. Још најмање два пута тврдила је да је у другом стању, али тада је Александар био паметнији, па вест није давао у јавност. Сви су знали да њен положај српске краљице зависи искључиво од тога да ли ће родити престолонаследника. Ако га не роди, сви њени недостаци, да је старија од краља, удавана, сумњивог морала, итд., још више ће избити на видело. Ако је покушала превару, а по свему судећи јесте, урадила је то у очају. Након свега њен положај није био нимало лак. Било је и званично потврђено да је нероткиња, а то је увек био највећи недо-

статак једне краљице. Свој једини задатак да роди престолонаследника, Драга није могла да испуни.

Скандал се раширио и Европом. У скоро свим страним новинама објављивани су стихови, текстови, карикатуре, који су се подсмевали Драгиној лажној трудноћи, њеној подвали, тајним болестима. Краља Александра су називали клипаном којег је ухватила најобичнија блудница. У династију Обреновић, али ни у Србију на чијем престолу седи један такав човек, нико више није веровао. Углед династије и државе био је срозан.

Ипак, изнад свих питања било је питање ко ће наследити краљевски престо у Србији? Постало је јасно да Драга није могла да роди. Русија је краљу Александру препоручила да сачека још две или три године, а да онда размисли о усвајању престолонаследника. Управо из овог предлога је можда настао мотив за каснију ликвидацију краљевског пара. Наиме, започеле су приче да је краљ Александар одлучио да усвоји Никодија Луњевицу, млађег брата краљице Драге. Тако би он био будући краљ Србије. Иако је краљ Александар ове приче демантовао, по Београду се говорило да је већ одређен и датум усвајања. Краљев деманти је био прилично неуверљив. Сам Никодија Луњевица је од неких улизица већ и називан „Височанством” – он се томе није противио, ни краљ Александар. Краљев деманти „да о питању наследства сада нема места говорити нити ће пак за дуги низ година имати потребе да се о томе говори”, мало је кога убедио. На томе је остало, а говоркања су настављена.

Сви ови догађаји били су инспирација Радоју Домановићу за писање чувених приповедака *Сѝрагија* и *Данѝа* у којима даје сатиричну слику Србије и њеног владара. Заправо, Домановић краља Александра приказује као неког пајациа коме није место на престолу, већ једино у оваквим приповеткама. У приповеци *Вођа* Домановић је, такође на сатиричан начин, описао Николу Пашића.

Група незадовољника стањем на двору постаје група завереника, међу којима су биле и многе познате личности. Никоме од њих није сметала краљева диктатура. Генчић је чак био

и присталица личног режима. Код осталих грађана било је слично. Нико се ту није залагао за републику или уставни режим како би се ограничила краљевска власт. Скоро сви су, у ствари, били обреновићевци, није међу њима било присталица династије Карађорђевић. Завера је била усмерена искључиво према самом краљу Александру и краљици Драги. Генчића су сматрали најпре својим непријатељем, јер он против краља није имао ништа.

Карађорђевићевци су, највероватније, од самог почетка учествовали у завери, извесно је да су за њу знали, одобрили су је и били спремни да је искористе. Петар Карађорђевић је завереницима послао писмо у којем им се обавезује: „Ја, Петар Карађорђевић, кунем се својом чашћу, да, док на престолу Србије будемо ја и моји потомци, завереници и њихови потомци не само да неће бити судски гоњени, већ да ће им напротив у земљи бити осигурани највиши положаји.” Пола Београда је знало да се завера кује, стиче се утисак да једино краљевски пар то није знао: „Сигурно је да се ни за једну заверу да се убију краљ и краљица није знало толико унапред и од стране толико много људи” (Вивиан). Био је то очигледан знак до које је мере краљевски пар био омражен, никога се није тицало шта ће са њима уистину бити.

Завера је дуго склапана: цела 1902. година прошла је у разним договорима и плановима. Право је чудо да није откривена. Преко сто двадесет официра из Београда и унутрашњости учествовало је у њој. Неки су одустали, али нико није одао тајну. Официре је врбовао Драгутин Димитријевић Апис и још неколико његових најближих сарадника. Два или три пута изгледало је да је завера откривена, али се до краја испоставило да полиција није била ни близу. Иако су министар војни, Цинцар Марковић и дворски генерал Лазар Петровић, добијали неке назнаке да се спрема официрска завера, ниједан од њих није поверовао да би ико од официра погазио заклетву дату краљу и династији.

Није ни краљ Александар тада мировао. Створио је нову, тзв. „генералску” владу са чак три генерала. На њен први потез требало је чекати чак петнаест дана, било је очигледно да он

нешто премишља и планира. Пера Тодоровић је касније писао да је краљ баш преко новог председника владе генерала Цинцар Марковића хтео да спроведе развод брака са краљицом Драгом. Могуће је да је краљ заиста и имао ту намеру. И ранији неки његови поступци били су променљиви, у његова осећања и напоре никада се нико није могао поуздати. Зашто би однос према Драги био изузетак? Велика љубав према њој могла је у тренутку нестати како је изненада и дошла. Према том плану требало је да краљица Драга отпутује у Францесбад на одмор и да јој се потом забрани повратак у земљу.

Ако је краљ заиста хтео да се ослободи Драге, да ли су завереници знали за то? Збуњује њихова нагла одлука да изврше атентат. Зашто су одједном пожурили, када су га скоро две године углавном планирали, откуда такав нагли заокрет? До тада су били троми, изгледало је да ће све остати на причи. Чак је и Генчић почео да сумња и пребацује им спорост. Можда је Апис преко руских, аустријских или немачких тајних служби сазнао краљеве намере, па је пожурио. Доста година касније био је сумњичен да је немачки шпијун.

Можда је велику улогу у свему одиграо Аписов рођак Живан Живановић, који је сигурно знао да се спрема завера. Био је поверљив човек краља Александра, од њега су завереници могли сазнати да се краљ спрема да протера краљицу Драгу. Да је то Александар и урадио, завереници не би имали оправдање да га руше са престола. Краљев потез протеривања Драге Машин могао је одлучујуће да утиче на политичку сцену Србије. За многе би то била пропаст, најпре за официре заверенике, али и за многе политичаре.

Спољни политички фактор овде је такође, можда, играо велику улогу. Има мишљења да је краљ намеравао да зарати са Бугарском око Македоније, а можда још пре са Турском. Тиратови не би одговарали Русији, али ни Аустрији, а у нешто даљој перспективи ни Немачкој. Стога је краљ Александар њима и те како сметао. Њихово ћутање о завери, иако су знали за њу, није било случајно. Све су стране силе имале неке своје интересе у склањању Обреновића из Србије.

У целини гледано, није вероватно да је Драга Машин одлучујуће утицала на стварање завере, она је могла бити само један од разлога. Тешко да је питање краљеве жене могло толико утицати на више од сто официра, бројне српске политичаре, Русију, Аустрију и Немачку, да се сви они уплету и подрже један атентат, а онда и преврат. Требало је династију Обреновић сменити династијом Карађорђевић. Драга Машин је била само добар повод за то.

У свом двору, 1. априла 1903. године, краљ је свечано прославио десет година од како је дошао на власт, а 19. маја спроведени су избори за Народну скупштину. Пет дана касније краљ и краљица су убијени. Краљевски пар, као да је нешто предосећао, веома ретко је излазио у град. Чак, краљица Драга пуних шест недеља пред погиду није излазила из двора. Краљица је непрестано плакала, краљ скоро да није спавао. Ипак, нису ни помишљали да су завереници ту, међу официрима који их чувају.

Ко је био главна личност атентата? Већина је била уверена да је пуковник Машин један од првих завереника. Тако је мислио Пашић, а тај се није варао, или бар ретко када. Аустријанци су исто мислили. Уз Машина, мање важни били су генерал Атанацковић, Дамњан Поповић и Петар Мишић.

Дуго је владало уверење да је цела завера плод рада Драгутина Димитријевића Аписа, али је и то, као много шта у историји Србије само легенда. Он је можда био најутицајнији међу младим официрима, али ништа више од тога. Био је један од оних који су те ноћи упали у двор, али његова улога није била велика. Већ на почетку је пао рањен, тако да није учествовао у најважнијим моментима. Када су Карађорђевићи преузели власт, европске силе су тражиле да се раскрсти са завереницима, то је било тзв. „завереничко питање”. Ниједна од европских сила међу завереницима не спомиње Аписа, чак ни Руси га не помињу уопште. Тек након Првог светског рата, да би се оправдао Солунски процес и његово стрељање, он почиње да фигурира као малтене главно лице завере против краља Александра.

У ноћи 29. маја (11. јуна) 1903. године група од двадесет осам официра продрла је у двор,

убила краља Александра и краљицу Драгу. Те ноћи убијени су још председник владе генерал Димитрије Цинцар Марковић и министар војни Милован Павловић. Ово је директно наредио пуковник Машин. Стрељана су и оба брата Луњевица, Никола и Никодије, на своју руку то је учинио Војислав Танкосић Шиља, један од најхрабријих, али и најбезобзирнијих младих официра. У међувремену, војска је заузела кључна места у Београду: Пошту, Телеграф, Управу града. Посебну бригу завереницима задавао је Димитрије Николић, командант Дунавске дивизије, будући да је био веран краљев човек, држао се своје војничке заклетве. Његову су кућу завереници опколили, али им је побегао. Убиство министра унутрашњих послова Велимира Тодоровића није било планирано, али је то на своју руку, изгледа, опет наредио Машин. Тодоровић је био само рањен, преживео је.

У телу краља Александра пронађено је тридесет метака, код краљице Драге осамнаест. Било је три сата и педесет минута када су их изрешетали. Завереницима ни то није било довољно, мртва тела су искасапили убодима сабљи. Нарочито је било мета тело краљице Драге: „Свако је за бо оружје у њено тело” (Жан де Нонфон), било је скоро раскомадано. Са отвореног прозора двора војска је чула повике да је тиранин мртав. Након бацања кроз прозор, лешеве су пренети у једну собу, извршена је обдукција, а онда су стављени у металне ковчеге који су пренети у једно од предсобља двора. У један сат након поноћи 30. маја метални сандуци су залемљени. Лемљење је обављено у двору, а поред сандука краља Александра и краљице Драге били су они у које су положена тела генерала Лазе Петровића и још једног погинулог официра. Краљев ковчег је био сувише велик да би стао у мртвачка кола па је однесен колима пожарне чете Општине Београд. Свему овоме било је присутно само четири или пет службених лица.

Око пола два, пустим улицама Београда ковчези су пренети у цркву Светог Марка која је била опкољена жандармеријом. Ту су била и двојица завереника, која су све пратила. Опело су служила три протојереја са једним свештеником и једним протођаконом, а гробари су дуго

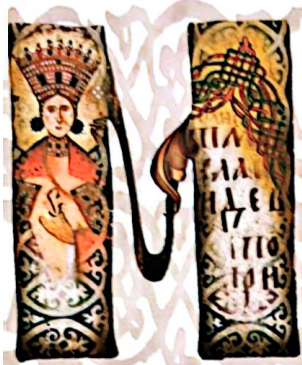
копали гроб. Тачно у три сата након поноћи 30. маја у гробницу Анке Обреновић спуштени су ковчези са краљем Александром и краљицом Драгом Обреновић. Тако је двадесет четири сата након атентата краљевски пар био сахрањен.

Био је то успешан војни пуч усмерен искључиво на смену династија на српском престолу. Ваља приметити да је кнез Михаило убијен на исти дан када и краљ Александар. Велику сенку на заверенике баца пљачка погинулих Лазе Петровића, пуковника Наумовића и других. Доста ствари у двору су оштетили бодући их бајонетима, нарочито ормаре, креве-

те, а и неколико скупочених уметничких слика. Касније се део опљачканих ствари нашао у Лондону на лицитацији 1904. године, између осталог, краљева униформа, венчана хаљина краљице Драге, један део накита, па чак и два краљева ордена (турски и персијски). Била је то огромна срамота па је Чедомиљ Мијатовић написао: „Изашао сам из сале потресен и застиђен што сам доживео да присуствујем лицитационој продаји ствари једне српске краљице.” У Бечу је 1905. године продавано још личних ствари краљевског пара које су у ноћи атентата завереници опљачкали.

МИЛАН РАКИЋ

Милан Ракић рођен је 1876. године у Београду, у породици у којој су се неговале књижевне традиције. Отац је преводио Игоа, а мајка је била кћерка академика Милана Ђ. Милићевића. У Београду је завршио основну школу и гимназију. Током 1891. у гимназијском листу објавио је песму *Он је био*, посвећену преминулом оцу. Уписао је Правни факултет у Београду, а од 1898. школовање је наставио у Паризу. Дипломирао је 1901. и вратио се у Београд. Тада су му, с потписом „3”, већ изашле три песме у *Књижевном гласнику* (1902).

Одмах се видело да је формиран песник, под утицајем француских парнасоваца и симболиста. Од њих је преузео тежњу ка савршенству форме, прецизности израза, јасности и уметничкој дисциплини: „У погледу чисте песничке форме он је данас на првом месту, и у српској поезији нема изграђенијих, савршенијих стихова но што су његови” (Јован Скерлић). Био је и остао песник смрти, љубави и родољубља, а неки критичари су га називали „песник мисли и ћутања” (М. Пешић).

Место писара у Министарству финансија добио је 1903. године, али се већ следеће године премешта у Министарство иностраних дела. Године 1903. изашла му је прва збирка песама *Песме*, која је дочекана са великом похвалом: „У српској књижевности од Јована Ст. Поповића ми нисмо имали интелектуалнијег песника но што је Ракић. Само Ракић има једну велику надмоћност над нашим старим рефлексивним песницима; стари су били књишки хладни, старачки мудри, укочено правилни и високопарно свечани, а он је у исти мах и мисаон и топао, и књижеван и непосредан, и речит и природан, и његова у основу врло лична и сасвим лирска поезија у исти мах је општечовечанска и у вишем смислу рефлексивна.” (Ј. Скерлић).

У Ракићевим стиховима је много песимизма, певао је о терету, празнини, ништавилу живота, духовном и душевном јаду свакога појединца притиснутог судбином: „Живот је, по Ракићу, туробан, црн и пуст, парадоксалан јер човек је разапет између жеђи за животом, за живом лепотом, и мисли на смрт и нестајање. Живот је испуњен трпљењем, напором и прегнућем, отимањима, а опет је све узалудно, пролазно, крваво, болно – све се обрушава у поноре туге, очаја и смрти” (М. Савковић).

Оженио се 1905. године с Милицом Ковачевић, кћерком академика и историчара Љубомира Ковачевића. Тада је почела и Ракићева дипломатска каријера. Најпре је био вицеконзул у Приштини, а потом вицеконзул у Скопљу и Солуну, да би се опет 1910. вратио у Приштину, као конзул. У балканским ратовима учествовао је као добровољац и био је одликован.

Књига *Нове њесме* изашла му је 1912. године, након које више није ништа објавио. Међу његовим песамама нема ниједне слабе. „Свој стих је глачао језички, емотивно и мисаоно. Није имао слабу песничку фазу” (М. Милошевић). Унео је у српску поезију нове мотиве, сасвим нова лирска расположења, нови стил и нови поетски тон: „Његови стихови су

беспрекорни у својој мирној ритмији и мраморној лепоти, и у погледу технике то је последња реч уметничкога савршенства у нашој досадашњој поезији” (Ј. Скерлић).

Исидора Секулић је веома ценила песništво Милана Ракића. О његовој поезији, између осталог, написала је: „То су песме кроз човечне, које ником живом не могу бити нејасне ни туђе, ни по садржини ни по изразу. Садржина је темељно здрава и хумана, она велича бол, она велича исто толико радост од живота. Форма је нагоном и школом рађена. Ракићева песма је читка ритмом и пластична језиком” (И. Секулић).

Од 1914. године Ракић је био генерални конзул у Скадру, потом 1915. саветник посланства у Букурешту, па отправник послова у Стокхолму (1917), посланик у Копенхагену (1918) и посланик у Софији (1921–1927).

Ново издање збирке *Песме* објавио је 1924. године.

Током 1927. године премештен је у Рим, где је дочекао пензију 1933. године. Редован

члан Српске краљевске академије наука постао је 1934. године.

Ново издање *Песама* појавило се током 1936. године.

Иако је по обиму Ракићево дело оскудно – свега две збирке песама и неколико позоришних критика – он спада међу највеће српске песнике. У своје време, али и данас, радо је читан, а његова поезија буди искрене емоције, и сада је јасна, увек лепа, стално актуелна: „При читању његових песама музикалност превлађује да, врло често, тонско толико заведе, да се више мисли на једну тонску целину и на музички израз него ли на чисто лирско – вербални. Понекад, нарочито у ранијим песмама, за тонским се иде са толиком хармонизацијом, да се песма више и не чита него, тако рећи, музички преживљује” (Б. Лазаревић).

Милан Ракић се упокојио 20. јуна 1938. године и сахрањен је на београдском Новом гробљу. На иницијативу Исидоре Секулић 3. децембра 1938. године подигнут му је споменик.

ИСИДОРА СЕКУЛИЋ

Исидора Секулић рођена је 16. фебруара 1877. године у Мошорину у Бачкој. Скоро цело детињство провела је у Руми и Земуну. Мајку није имала тако да ју је отхранио отац. Но, и он је рано умро. У Новом Саду је учила Вишу женску, а у Сомбору Српску учитељску школу. Студирала је на Вишем педагогијуму у Пешти. Након завршених студија постављена је за наставницу Српске више женске школе у Панчеву. Током 1909. године прешла је у Краљевину Србију, где је радила као учитељица Више женске школе у Шапцу. Током 1911. године у Београду је била наставник Женске

гимназије. Од 1919. године радила је у Другој женској гимназији.

Збирку приповедака *Сајушници* објавила је 1913. године. Чувени Скерлић је одмах реаговао негативном критиком: „Коме је 1913. године – једној од најсудбоноснијих година целе наше историје, у тренутку када се, откако нас има на свету, највише пролило српске крви, у овом страховитом вртлогу догађаја – коме сада може бити до неурастеничних криза, обртања и превртања једног малог ја, и артистичког распоређивања паучине фраза? Егзотична књига госпођице Исидоре Секулић дошла је у најнезгоднији час који је за њу могао бити, толико да чак изгледа профано о њој и писати.” Скерлић никада није имао разумевања за Исидору. С друге стране, Антун Густав Матош је пун похвала за њен књижевни рад: „Стил игре и пјесме, стил нерва и кончића, пун неочекиваних детаља, стил микроскопа и оштрог критичког женског нервозног ока, плес ријечи као женских мушица и каприса. Тим стилем ништа постаје нешто.”

Сама књига битно одређује даљи стваралачки пут Исидоре Секулић. Писала је о самоћи, чежњи, главобољи, заправо, постављала је питања о себи и појавама око себе. Њена је реченица већ од тада сва саздана од „даха, слуха,

темперамента. То је код ње борење са језиком, и то је живо стварање језика, а не само средство саопштавања. Она је проширила функције језика, дала му значења која произлазе из њега самог, из унутарње енергије оне суме особина и одлика матерње културе, која се у тај језик сабира, услојава” (Живорад Стојковић).

Исидора Секулић је била велики путник: 1913. године пропутовала је Норвешку, након чега је објавила путопис *Писма из Норвешке* (1914), велики есеј о земљи и народу, у ком су дошле „до израза и мисаоне тежње списатељице, која даје не само доживљај природе и слике крајева кроз које пролази, него и размишљања о људима и њиховом животу, о нераскидивој повезаности између природе и судбине људи” (Јован Деретић).

Њене књиге привлачиле су пажњу савременика, као што су Матош и Скерлић. Скерлић у неким моментима није био пријатан, називао је њен стил бриљантним, али бизарним. Матош је био нарочито инспирисан описујући Исидорин стил и језик као виртуозан: „Стил игре и пјесме, стил нерва и кончића, пун неочекиваних детаља, стил микроскопа и оштрог критичког женског нервозног ока, плес ријечи као женских мушица и каприса. Тим стилем ништа постаје нешто”. Ова дела су лирско ме-

дитативна проза са темама општег карактера (наслови *Чежња*, *Самоћа*, *Носијалија*, итд.). Ту је потпуни недостатак субјективности, осећања или било какве непосредности, све је интелектуална самоанализа и уопштавање.

Од 1915. године Исидора Секулић је живела у Скопљу. Први светски рат провела је у Соко Бањи и Београду. Од 1919. године је наставница Друге женске гимназије. Током 1920. године објавила је роман *Ђакон Ботородичине цркве*, а исте године и збирку приповедака *Из прошлости*, која говори о догађајима из Првог светског рата.

Докторирала је у Немачкој 1922. године. Од 1926. године службује при југословенском посланству у Лондону. До тада је пропутовала неколико европских земаља. Као представник домаћих женских организација учествовала је на међународним женским конгресима.

Збирка приповедака *Хроника ђаланачкој гробља*, могуће њено најбоље дело, објављена је 1940, а други део 1958. године. Збирку чини укупно седам приповедака, од којих су неке по обиму заправо романи. Све говоре о судбини пролазности и пропадања. Заправо, то је тужна, али ипак спокојна историја о великим а недовршеним животима који су се једно време укрштали са њеним. „То је њен највећи успон ка филозофској ведрини” (Драгољуб Јовановић). Исидора Секулић показује посебан слух и осетљивост за етичке и моралне проблеме човека, посебно за човеково осећање сопствене смртности и свести да се напором духа ипак могу оставити трагови. Свака приповетка, хроника, заправо је варијација на тему смрти. У предговору првој књизи она, посвећујући је своје оцу каже: „нас двоје, иако још млади обоје – свако својом младошћу – уочавали смо летописе наших малих градића, села и гробља, ваљда под слутњом да ћемо и ми у трећој генерацији цивилизоване породице, а у другој школовани људи, затрти се.”

Након Другог светског рата Исидора Секулић је била први председник Удружења књижевника Србије. Тада је изабрана и за члана Српске академије наука. Књигу *Записи о мом народу*, у којој говори о догађајима из оба рата, објавила је 1948. године. У овим приповеткама књижевница негује национални понос, говори

о малом човеку и његовом херојству. Оне су више документ протеклих времена.

Књига Исидоре Секулић *Говор и језик културна смисла народа* изашла је 1956, а потом следе чувена *Њећошу – књића дубоке оданости*, и *Мир и немир*, из 1957. године. У књизи *Њећошу – књића дубоке оданости* Исидора је остала доследна својим схватањима и начелима: „За њу је Његош Србин, Црногорци су Срби, Бог заслужује да се пише великим словима, православље је најбоље, ако не и једино исправна вероисповест. Али је њена снага била толика да се наметнула комунистима таква каква је. Ко би други написао онакво дело о нашем највећем уму?” (Драгољуб Јовановић).

Исидора Секулић је била и преводилац и књижевни критичар. У литературу је, у ствари ушла, са преводима и чланцима о страним књижевницима. Њена прва критика изашла је 1910. године и од тада је написала многобројне текстове критике, који су 1940. године сабрани у три књиге под насловом *Аналистички шренуци и шеме*.

Без икакве сумње, Исидора Секулић је прва велика жена српске књижевности. И не само то, она је један од најособенијих стваралаца српске књижевности: „Суочавала је Исидора Секулић непрестано своју реч са собом, оверавала на себи, доста пута и оверила коју истину, или поруку, или забринутост – и у тој нејединствености, тој једноставности, заправо, тражила праву вредност посла којим се бавила” (Живорад Стојковић). Она је уметност увек гледала као највећу могућност изражавања духовности – човек једино кроз уметност може надрасти ограниченост властите егзистенције. Њу гледа као религију и трагедију истовремено: „Без мистичних авантура духа нема велике уметности”, написала је. Такође, сматрала је „да би неко био прави писац, потребно је да не буде богат, да није славан, да није много срећан.”

Исидора Секулић упокојила се 5. априла 1958. године. Дуго је боловала, али је заповедила да је не пренесе у болницу док је при свести, да је сахране у небојеном дрвеном сандуку, умотану у бело платно, без венаца, без говора. Све своје књиге поклонила је Универзитетској библиотеци у Београду.

ПЕТАР КОЧИЋ

Петар Кочић рођен је 29. јуна 1877. године у селу Стричићи на Змијању код Бања Луке. Отац му је био свештеник. Након женине смрти замонашио се и ускоро постао игуман манастира Гомионице, у ком је Петар учио основну школу. Гимназију је наставио у Сарајеву, но због националних ставова и идеја био је избачен из трећег разреда. Након тога отишао је у Београд на даље школовање (1899). Студије је завршио у Бечу 1904. године.

У Бечу је живео толико тешко да данима не једе, али је ипак срећан, независан је па може да „не бенда никога”. Био је вредан студент. Писао је при-

поветке и објављивао их у часописима *Босанска вила*, *Бранково коло*, итд. Прва од њих била је *Туба* из 1901. године.

Приповетке су му изашле 1902. године, сабране у књизи *С њанине и испод њанине*. Одмах је привукао пажњу критике, тако да у часопису *Босанска вила* (бр. 23. из 1902) пише: „Ко је год прочитао у нашем листу двије приче из те збирке: *Јаблана* и *Гроб слајке душе*, тај ће похитати да набави ову прву књигу младого, али до сада најбољег приповједача из ових српских крајева.” Ни Скерлић није штедео похвале: „...ове ведре, крепке и пуне живота приповетке одају писца од талента, од стварног и оригиналног талента.”

Током 1904. године излази му друга књига приповедака са истим називом као и претходна: *С њанине и испод њанине*. Њу је посветио као „успомену генија Ђуре Јакшића”. Управо је ту приповетка *Јазавац пред судом*, која је касније драматизирана, и за кратко време обишла је скоро све српске позорнице и постигла велики успех. Скерлић није баш хвалио *Јазавца*, није га схватио, али је зато језик којим су приповетке писане посебно ценио: „одабран, чист, течан звучан народни језик”. С друге

стране Павле Лагарић нема довољно речи хвале: „Кочић. Не звучи ли то име јако, снажно, као удар сјекире о стару, чврсту дреновину? Ја га гледам у мислима, висок, снажан, бујан као планински вихор, спреман да својом пуном, робуственом, неистрошеном снагом захвати у колеса наше јадне културе?”

У јесен 1904. године тајно се оженио са Милком Вукмановић. Једно време је у Београду, где нема посла и живи „заиста и сувише јадним и биједним животом” (Павле Лагарић). Од 1905. године ради као наставник српског језика и књижевности у српској гимназији у Скопљу, где због текста *Једна фамозна свадба*, објављеног у *Полицици*, долази у сукоб с архимандритом Савом, администратором српске скопљанске епархије, тако да добија премештај за Битољ. Одбија ову казну, коју сматра незаслуженом, па одлази за Сарајево.

Током 1905. године изашла му је и трећа књига приповедака под истим насловом, *С њанине и испод њанине*.

Од 1906. године радио је у Сарајеву као чиновник сарајевске *Просвјете*. Отпуштен је јер је осумњичен да организује сељацима на побуну, а када је окривљен као организатор ге-

нералног штрајка 1906. године, протеран је из Сарајева у Бања Луку.

У Сарајеву је 1907. започео са објављивањем листа *Ошацина*. Група која се окупљала око овога листа удружила је била названа „Кочићева група“. Заступали су српски, антиаустријски став, захтевали аграрну реформу, ослобођење кметова, итд. Тако је Кочић дошао у сукоб не само са муслиманским богаташима, већ и српским. Његов лист је био угушен. Није прошло дуго, а Кочић је добио два месеца тамнице у оковима због неког прогласа против царског намесника. Због чланка *Мирише баруџи* добио је још петнаест месеци.

Кочић је од самога почетка био против аустроугарске анексије Босне и Херцеговине 1908. године. Током 1909. биран је за народног посланика у Босанском сабору. Као политичар Кочић није одмакао даље од сељачког трибуна, пун националног и социјалног набоја, страстан, плаховит и сасвим непроницљив, али надасве поштен и несребичан, није био у стању ни у чему да попусти. Често су га злоупотребљавали. Због политике све мање се бавио књижевношћу, иако му је Скерлић поручио: „Оставите политику коју може да ради свако и радите књижевност, у којој сте ви у вашој земљи једини.“

Кочић је у Сарајеву 1910. године покренуо лист *Ошацина*. У Бања Луци је издавао белетристички лист за забаву *Развиџак*. Исте године изашла му је четврта књига приповедака *Јауци са Змијања*. Док је у ранијим приповеткама Кочић традицију уплитао тек повремено и узгредно, ова књига је њоме у потпуности проткана; док је раније традицију идеализовао и улепшавао, овде је износи без ограда, ближу тадашњем животу. Сам писац је ову књигу сматрао само историјом свога роднога краја, док ју је књижевна критика гледала као књижевни рад и дала јој неповољну оцену. Но, нико није могао да оспори леп језик и стил: „Што се тиче чистоће језика и једрине стила, лепог локалног говора, без силом убациваних и претераних провинцијализама, Кочић може послужити као

пример својим приповедачким друговима, који радо и често злоупотребљавају и локалну боју и локалне говоре“ (*Српски књижевни гласник*).

Током 1912. године изашла је обимна Кочићева приповетка *Суданија*, до тада објављивана у наставцима у пар књижевних листова, потом сабрана у књигу. Током боравка у болници носио се мишљу да уради драматизацију ове политичке сатире на стање тадашњег друштва у Босни и Херцеговини (углавном на судство), али то никада није учинио. *Суданија* је била последњи крупнији књижевни рад Петра Кочића.

Кочићеве приповетке су на првом месту страсни национални и социјални протести, усмерени ка економском подјармљивању српског сељачког народа у Босни. Због тога се оне никада не могу одвојити од његовог политичког рада: „Љубав према отаџбини, према српству, завичају и босанском човеку, трагични доживљај ропства под туђином, однос према природи, у којем се дубока везаност и љубав према босанском пределу, према дивљим планинама завичаја, меша са страхом од потмулих стихија – то су неки моменти који повезују сва дела овог писца“ (Ј. Деретић). Ипак, у њима је толико поезије да су биле у стању да издрже све пробе времена, чак и када из њих, због неактуелности, буду ишчилеле све оне социјалне алузије. Описујући природу и сеоски живот Кочић пише најбоље редове. Уз Бору Станковића он је зачетник лиризма у српској новелистици. Сматрају га творцем тзв. „субјективне приповетке“. Нарочито се могу истаћи приповетке *Јаблан*, *Вуков њај*, *У маџи*, *Кроз маџу*, *Кроз међаву*, *Кроз свећлоси*, *Гроб слашке душе*, *Мрачајски пројо*.

Како су године протицале Кочић је све више душевно оболевао, због чега је почетком 1914. морао да оде у Београд. Смештен је у болницу за душевне болести, где се у време рата и аустријске окупације, 28. августа 1916. године и упокојио. Последње што је записао било је: „У ропству се родих, у ропству живјех, у ропству, вајме, и умријех.“

ЈОВАН СКЕРЛИЋ

ован Скерлић рођен је 8. августа 1877. године у занатлијској породици, у Београду, где је завршио основну школу и гимназију. На Великој школи дипломирао је 1899. године из француског језика и књижевности и из теорије књижевности. Од 1899. до 1901. студирао је у Лозани и Паризу, а током 1901. године докторирао на Сорбони. Од 1899. запослен је као суплент у гимназији у Београду, али је већ следеће године био накратко отпуштен из политичких разлога. Брзо је враћен на исто радно место. Од 1901. он је доцент на Великој школи, за француски језик и књижевност и теорију књижевности. Поново је 1902. године био отпуштен, одла-

зи у Зајечар, али се убрзо опет враћа у Београд, где је биран за доцента на Великој школи, да би школске 1903/04. године био у Минхену и Паризу на студијама. Током 1905. године биран је за ванредног професора теорије књижевности на Великој школи, али, како није био потврђен, изабран је за ванредног професора српске књижевности на Београдском универзитету.

Скерлић је од раних дана покушао да се бави књижевношћу, писао је углавном лаке комаде сатиричног карактера (стих и проза), а објављивао их је у листовима *Шалџичина*, *Геџа*, *Звезда* и неким другим. Такође, преводио је француску поезију, највише Виктора Игоа. Говорило се да је писао и љубавну поезију, али од тога ништа није сачувано ни објављено, вероватно је сам Скерлић све уништио. Написао је и неколико приповедака које се баве животом у Београду – неке од њих су штампане у *Српском књижевном гласнику*. Потписао их је са „Београђанин”.

Скерлић је рано схватио да више припада књижевној критици и историји него чистој књижевности. Први радови су му *Један реалистички роман* (1898) и *О Змајевој ђегесићој годишњици* (1899), затим *О ђесмама Јована Дучића* (1902) итд., а своју докторску дисерта-

цију *Француско јавно мишљење о политичкој и друштвеној поезији од 1890. до 1848.* објавио је 1901. године.

Скерлић је оставио неколико објављених књига: *Јаков Ићнајковић, књижевна сјудуја* (1904), *Омлагина и њена књижевност*. *Изучавање о националном и књижевном романтизму код Срба* (1906), *Српска књижевност у 18. веку* (1909), *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје* (1909), *Историјски преглед српске шtamпе* (1911).

Књига *Историја нове српске књижевности*, објављена 1914. године сматра се синтезом читавог његовог рада. То је изузетно, капитално дело, у то време критичка синтеза српске историје књижевности. Из ње је Скерлић изоставио велики број писаца који су дотада вредели као признати песници, романсијери или приповедачи, (Владана Ђорђевића, Матију Бана, Драгутина Илића). Руководећи се искључиво естетским мерилима и осећањем за чисто интелектуалне вредности, замерио се тада бројним људима. Била је то права сеча књижевних глава, за шта је требало имати храбрости.

Поред наведених књига, његови расути текстови у којима се бави књижевном крити-

ком књига и писаца сабрани су у 9 књига под насловом *Писци и књије*.

Скерлић је од младости био припадник Српске социјалдемократске партије, тако да је своје текстове објављивао у *Занатлијском Гласнику*, *Социјалдемократију*, *Радничким новинама*, као и у чисто партијским листовима *Напред*, *Раднички лист* итд., али је 1904. године искључен из партије. Након што је образована Самостална радикална странка постао је њен члан и уредник њиховог *Дневног листа* (1904–1912). Током 1912. године биран је за народног посланика у Крагујевачком округу. Од 1912. године Скерлић је вођа леве групе у оквиру Радикалне странке, а често се спомиње његов говор у Скупштини против „банократије” (1914).

Политиком се Скерлић давио скоро исто онолико колико и књижевношћу. Да није умро млад, могуће је да би се сав предао политици. Почео је као социјалиста, завршио као један од парламентарних вођа самосталних радикала. У својим текстовима често исказује поштовање према Карлу Марксу, али он ипак није марксиста. У својим политичким списима проповеда морално ослобођење и социјално облагорођење појединца. Био је демократа и веровао је у напредак човечанства. Историјски процес схватио је као велики покрет народне масе ка све потпунијем ослобођењу, али и све потпунијем просвећењу.

Скерлића ће много пута називати апостолом модерног југословенског национализма, тако да су га млађе политичке групе у крајевима под Аустроугарском гледале као идеолога и вођу. Доста је путовао и предавао. У *Српском књижевном Гласнику* спровео је велику акцију да се ћирилица замени латиницом, а све ради, како је сам говорио, „неразлучног и формалног сливања српскохрватске књижевности у једно”.

Без икакве сумње, Јован Скерлић је једно од највећих имена у српској књижевности. Више од било ког књижевног критичара пре и после њега урадио је на конкретном проучавању и критичком вредновању српске књижевности. Уз Јована Цвијића, он је наш најплоднији културни радник; успео је да васкрсне

из заборавља целу српску књижевност XVIII века, да читаоце подсети на заборављеног Јакова Игњатовића, итд. Остао је доследан поборник идеје о „демократизацији уметности”. Како сам каже: „Уметност је биљка која ниче из народа. Ако хоће да живи, треба да се врати свом правом извору, широкој и свежој маси народној. Као и на све друго, народ има право на цвет мисли људске, на уметност.”

Током пуне две деценије рада био је носилац домаће књижевности: „Развој српске књижевности 19. века креће се између двају епохалних догађаја, првог устанка и првог светског рата, између двеју личности, Вука Караџића и Јована Скерлића, те између двеју књига од прекретничког значаја, Вукових *Српских народних џјесама*, чији је први оглед изишао 1814, и Скерлићеве *Историје нове српске књижевности*, која се појавила равно сто година касније” (Јован Деретић).

Скерлић је био ђак француске школе, умео је лепо, складно и логично, јасним и уједначеним стилом да унесе полета, снаге и ватрене смелости у своје текстове. Код њега нема логичке строгости и научне егзактности, нити сувоће и опорости израза: „Скерлић је и по судбини и по таленту и амбицијама био темељ, па су стога и идеје и укуси његови били пре свега идеје и укуси расног темеља, па тек после идеје и укуси модерних фасада, луксуза и варијација.” Такође „није волео литературу која хоће само да заинтересује и узбуди. И естетика његова је била естетика темеља, естетика одговорна неком вишем циљу, и као такву, он је ту естетику бранио свим силама од свих зараза и шарлатанизма.” (Исидора Секулић).

Био је одличан писац, мада не баш узоран стилиста. Иако је био француски ученик, у својим критикама напустио је њено строго артистичко становиште. Успео је да књижевна критика његовог времена „постане далеко књижевнија но што је икада била”, да постане „независан и развијен књижевни род”.

Од књижевних дела Скерлић је тражио више унутрашње вредности, мање му је био битан савршен облик и израз. Богдан Поповић је посебно истицао Скерлићеву „способност да за своју оцену или мишљење нађе здијен и

духовит израз који особину јасно карактерише, и ствар одмах класира, и уреже се у памет као етикета мисли”, да „са неколико магистралних критичких потеза извуче срж дела и да одреди прецизно уметнички карактер, физиономију писца и дела”. Због свега овога Скерлић је успео да постане „у неку руку врховни књижевни судија и неприкосновени усмеривач ра-

звојног тока српске књижевности свога доба и умногоме допринео да се српска проза приближи европском нивоу” (Ж. Младеновић).

Јован Скерлић се упокојио 3. маја 1914. године. Б. Поповић је тада записао да је Јован Скерлић био критичар „од којег никада знатнијег нисмо изгубили, и од којег, све у свему узевши, нећемо никада знатнијег имати”.

МИЛУТИН МИЛАНКОВИЋ

илутин Миланковић рођен је 16. маја 1879. године у Даљу у Славонији, од оца Милана и мајке Јелисавете. У родном месту је завршио основну школу, реалку у Осијеку, а политехнику у Бечу, где је 1904. године, као први Србин који је докторирао на техници, промовисан у доктора техничких наука: „Та година доктората била је пресудна за мој духовни развитак и каснији научнички развој. Она ме је упознала са пространством наука и њиховим лепотама. Видео сам, пре свега, да је статика којом сам онда био овладао простор за велика дела, као оно Александру Македонија, па сам упирао

поглед и преко њених граница” (Милутин Миланковић).

Још током студија ушао је у круг око српског удружења „Зора” и постао члан Словенског певачког друштва у Бечу. Након завршених студија запослио се у једном бечком предузећу за бетонске грађевине. Радећи на изградњи брана, мостова, вијадуката, идт., стекао је велико грађевинско искуство. Његови први радови били су везани за извођење основних једначина за одређивање арматуре бетонских носача. Истовремено, Миланковићеве технички проналасци и патенти у области примене армираних бетона били су врхунски у Европи.

Након што је Аустроугарска анектирала Босну и Херцеговину 1908. године, Миланковић се одлучио да напусти Аустрију: „Ја осећам да нисам на правом месту. Осећам да се налазим у непријатељској земљи.” Дошао је у Београд 1909. и уз подршку професора др Михаила Петровића Аласа и др Јована Цвијића изабран је за ванредног професора примењене математике на Филозофском факултету: „Седох 1. октобра 1909. на воз и пођох у Београд. Тог дана завршио се тридесетогодишњи период мог живовања у бившој Хабсбуршкој монархији, а и доба моје младости. То сам јасно

и болно осећао, ваљда и због тога што на моме путу поче промицати прва, лака, јесења киша” (Милутин Миланковић).

До 1908. године бавио се углавном техником, а од тада примењеном математиком, климатологијом и астрономијом. Интересантни су његови прорачуни о температури месечеве површине, постанку планетних пљусака и климатологији на Марсу.

Научни рад прекинуо је због балканских ратова. Године 1914. оженио се Христином Топузовић из Сарајева, а почетак Првог светског рата затекао га је на свадбеном путовању у Даљу. Аустријанци су га ухапсили и интернирали најпре у општи логор, а онда у Пешту где су га сместили у библиотеку Мађарске академије наука у којој ће провести четири године.

У интернацији је завршио рукопис *Theorie mathematique des phenomenes thermiques produits par la radiation solaire* и ову књигу објавио у Паризу 1920. године. Основна идеја овога рада је да се из интензитета сунчевих зрака рачунским путем одреде температуре земље и планета и њихове временске промене, дневне, годишње и вековне: „Напрегнух очи што сам више могао и погледах онамо, далеко, далеко, далеко. Учини ми се да разабирем шта се

то онде збива" (Милутин Миланковић). Управо ова његова теорија била је главни предмет расправе на конгресу научника природњака у септембру 1924. године у Инзбруку.

Миланковић је изнео теорију да ће живот на Земљи постепено увенути, али да ће се онда развити сличан на Венери. Такође, дао је теорију о леденим добима и интересантну рачуницу о томе како су подизане египатске пирамиде. Своју теорију соларне радијације разјаснио је 1941. године у књизи *Канон осунчавања земље и њејова примена на проблем леденој доба*. Крајем XX века она је проглашена једном од најумнијих књига века. Највећим делом захваљујући овој књизи Миланковића је НАСА уврстила међу петнаест најблиставијих умова света који су „начинили преврат у разумевању климе, атмосфере, океана и животне средине”.

Од 1920. године Миланковић је дописни члан Српске краљевске академије, а од 1924. године и редовни: „Ја сам (...) 7. марта 1925. одржао на свечаном скупу Академије своју приступну беседу. Преко три деценије учествовао сам, као њен први члан, у раду Академије, ...” (Милутин Миланковић).

Током 1923. године извршио је реформу календарске године. То је урадио на захтев државе, а са патријархом Гаврилом Дожићем ишао је на Конгрес православних цркава у Цариграду. Требало је да Миланковић, као делегат уз митрополита црногорско-приморског Гаврила Дожића, потоњег патријарха, учествује на православном конгресу и тамо изложи предлог реформе који је одобрио Синод Српске православне цркве. Милутин Миланковић је овај пројекат темељно планирао. Прикупио је сву расположиву литературу о календарима

и посебно брижљиво проучио Трпковићев предлог. Реформа коју је предложио у Цариграду једногласно је усвојена, а он је по повратку у Београд примио захвалницу патријарха Мелетија. Представљање календара изазвало је одушевљење присутних патријарха и изасланика, па православне цркве почињу да реформисани Миланковићев, или Новојулијански календар, прихватају од 1924. године па надаље (Бугарска црква тек 1963). Календар је до данас прихватило 10 од 14 аутокефалних православних цркава и то Цариградска (Васељенска) патријаршија (по „првенству части” међу православним црквама прва), Александријска патријаршија (друга), Антиохијска патријаршија (трећа), Грчка православна црква (11), Кипарска црква (10), Бугарска православна црква (осма), Румунска православна црква (седма) итд. Српска црква календар није прихватила, иако га је практично православнима „делегира”.

Од осталих његових радова, а има их око стотину, треба споменути уџбенике: *Небеска механика*, *Основе небеске механике*, *Историја асџрономске науке*, итд., а од познатијих научних радова *Положај и кретање земље у космосу*, *Рошациона кретања земље*, *Секуларна ѿмерања ѿоларна* и друге.

Милутин Миланковић упокојио се 12. децембра 1958. године у Београду. Током 1966. године посмртни остаци пренети су му у породичну гробницу у Даљу. Његов је значај немогуће преценити: „Милутин Миланковић је дошавши из епицентра европске науке – Беча у Београд, успео да уз помоћ оловке, папира и логаритама досегне у најдубље тајне природе и да својим научним радовима импонује читавом свету.”

СВЕТИ НИКОЛАЈ ВЕЛИМИРОВИЋ

ЕПИСКОП ЖИЧКИ

Владика Николај Велимировић рођен је 23. децембра 1881. године у селу Лељиху, од оца Драгомира и мајке Катарине. Прво образовање стекао је у манастиру Велије, а основну школу и гимназију завршио је у Ваљеву. После шестог разреда основне школе покушао је да се упише у Војну академију, али није успео, па је уписао Богословију у Београду. Када ју је завршио, радио је једно време као учитељ у селима Драчићу и Лесковима. Потом се уписао на Старокатолички богословски факултет у Берну (Швајцарска), где је 1908. године одбранио докторску тезу *Вера у Васкрсење Христово као*

основна догма Ајосџолске цркве. Следеће године одбранио је на Оксфорду докторску дисертацију *Филозофија Берклија*, а исту је одбранио и у Женеви на француском језику.

Са високим образовањем и знањем страних језика, Николај Велимировић је постао суплент Београдске богословије, али се, након тешке болести, замонашио у манастиру Раковици 20. децембра 1909. године – рукоположен је у чин јерођакона и јеромонаха. Митрополит Србије Димитрије га је послао у Русију на усавршавање, одакле се вратио у Богословију. Током Првог светског рата српска влада га је упутила у Енглеску и Америку да упозна ове земље са страдањем Србије током рата. О том свом ревновању сам је најбоље написао: „Пре пет година ја сам био у Америци. Тада сам био послат од српске владе да посетим многобројне југословенске колоније у овој земљи, те да нашем народу објасним значај титанске борбе, коју је водила малена Србија са великом Аустријском царевином. Својим многобројним резолуцијама народ југословенски тада се изјаснио за Србију и њене идеале.”

Свети архијерејски сабор Краљевине Србије га је 1919. године рукоположио за еписко-

па жичког, а следеће године, према властитој жељи, премештен је за епископа охридског. Ту је 1931. године сјединио Охридску и Битољску епархију у јединствену Охридско-Битољску епархију са седиштем у Битољу.

Захваљујући владика Николају манастир Калниште постао је веома јак женски манастир и, уз Кувеждин и Хоново на Фрушкој гори, у то време постао расадник женског монаштва Српске православне цркве. Епископ Николај управљао је и богомољачким покретом у Србији, уз чију помоћ је обновно опустео монашки живот у Овчарско-Кабларским манастирима.

За епископа жичког поново је постављен 21. јуна 1936. године У то време и ова епархија доживела је свој нагли успон: обновљено је неколико манастира и подигнуто доста парохијских цркава.

Сматра се да је епископ Николај био најбољи беседник у историји Српске православне цркве, а доста је тога урадио да се црквено беседништво уздигне. Своју прву беседу одржао је у Саборној цркви у Београду, на Видовдан 1913. године: „На високој предикаоници, обавијен опалним мирисним велом дима од тамјана, без никакве хартије, вран као гавран, с пријатним и

вешто управљаним баритоном, држао је и сигурно водио своје слушаоце. Као уметник, не као хришћански фанатик” (Драгољуб Јовановић).

Поред тога, епископ Николај је био ретко плодан писац, веома разноврсног опуса тако да га многи по томе упоређују са Светим Савом.

Између два светска рата доста је путовао, највише у Енглеску и Америку, и по свим земљама на Балкану. Одлазио је у Цариград, често у Грчку, редовно на Свету Гору, где је уложио много труда у увођење општежића у манастиру Хиландару. Учествовао је на многобројним међународним и међуцрквеним скуповима. Тако је стекао доста пријатеља у оквирима англиканске и епископалне цркве. Такође, незаобилазан је његов хуманитарни рад, посебно при подизању дечјих домова и хранилишта, од Битоља до Чачка, Горњег Милановца, Краљева и Крагујевца.

На самом почетку Другог светског рата Немци су га интернирали у манастир Љубостињу, касније у Војловицу; 14. септембра 1944. године одведен је у логор Дахау, одакле су га ослободиле америчке трупе 8. маја 1945. године. Нове комунистичке власти су му забраниле повратак у Југославију.

Једно време владика Николај је живео у Енглеској, потом у Америци. Радио је као професор у православним богословијама: српској

Светог Саве у Либертвилу, руској Светог Владимира у Њујорку, Свете Тројице у Џорданвилу, Светог Тихона у Саут Канану.

Из тог периода потиче и доста његових књига, међу њима: *Земља негођија* (1950), *Жетиве Господње* (1952), *Касијана* (1952), *Песме молићивене* (1952), *Диван* (1953), и посмртно објављене *Једини човекољубац* (1958), *Први Божји закон* (1959), *Рајска пирамида* (1959).

Владика Николај Велимировић упокојио се 5. марта 1956. године у Саут Канану (Пенсилванија). Сахрањен је код српског манастира Светог Саве у Либертвилу. У свој родни Лелић пренет је 12. маја 1991. године.

На заседању архијерејског Сабора Српске православне цркве, 19. маја 2003. године, једнодушном и једногласном саборском Одлуком, епископ охридски и жички Николај (Велимировић) унет је у календар Светих наше свете Српске православне цркве. Овом канонизацијом Сабор је, у ствари, свечано потврдио општу саборну свест о његовој светости код народа Божјег не само у нашој помесној Цркви него и у свим другим помесним Црквама. За датуме литургијског спомена и празновања овога Светога јерарха одређени су дан његовог блаженог престављења у Господу, 5. март, и дан преноса његових светих моштију из Америке у Србију, 3. мај.

АЛЕКСАНДАР КАРАЂОРЂЕВИЋ

српски краљ

Краљ Александар Карађорђевић рођен је 17. децембра 1888. године на Цетињу. Кумовао му је руски цар Александар III. Када је имао петнаест месеци мајка му је погинула. Био је нежног здравља. Отац је према њему био углавном веома строг, иако га је због честих путовања ретко виђао. Александар је растао углавном уз своју баку кнегињу Милену. Као дете био је доста миран. Иако ситан био је веома чврст. Са оцем је 1894. године отишао у Женеву, где је похађао грађанску школу. Касније ће га се многи грађани Женеве присећати како као дете, обучен у тамноплаво одело са ђачком торбом под руком, иде у школу.

Од 1899. године принц Александар је у Петрограду похађао правну школу, тзв. Правоведеније. У Србију се вратио 1903. године, а од јануара 1904. образовање наставља код домаћих учитеља. Попут брата Ђорђа, ни Александар није трпео дисциплину, због чега је долазио у сукоб са својим васпитачем. Зато га је краљ Петар вратио на школовање у Петроград, али сада у Пажевски корпус, елитну јединицу у којој су се школовала само деца из највиших племићких породица. Примео га је лично руски цар Николај II и дао му апартман у Зимском дворцу, иако је по свим правилима требало да борави заједно са осталим кадетима у интернату.

Александар је успешно завршио VII разред, али када је почео специјалистички курс почеле су невоље. Некако у то време и пуковник Суљменов је дигао руке од њега. Пашић је у јесен 1908. године ишао у Петроград и директор пажевског корпуса му је рекао да је „толико попуштено у учењу да је немогуће завршити ову годину, па ма како се трудио“. Тако је школовање принца Александра остало недовршено.

Од 28. марта 1909. године и званично, Александар је био престолонаследник. Као младић одлично је одиграо улогу послушног

сина, долазио је код оца на двор, ишао с њим у шетње, чак, тражио од оца дозволу за гледање појединих позоришних представа у Народном позоришту, играо карте са братом и сестром, али је мало-мало, без унапред добијене дозволе од оца, имао тајне састанке са „Црном руком“. Краљ Петар уопште није познавао сина, тек тада је постепено упознавао његов карактер. Изненађен, коментарисао је: „није ништа бољи од Ђорђа али се чувао, претварао и старао да ма шта о његовом понашању продре у јавност о његовим младићким гресима.“ У неким моментима краљ Петар је био још оштрији па је за сина говорио да је карактера „подмукла и прикривена – прави његов деда кнез Никола“. Јаша Продановић је говорио за Александра да је био увредљив, злопамтило, а надасве осветољубив. Нешто слично и краљ Петар: „да је превртљив и да сувише гледа своје личне интересе“.

Био је изванредно интелигентан, надасве вешт и прорачунат. За кратко време зближио се са тада водећим научницима и уметницима у Србији, често је одлазио у Српску академију наука, Народну библиотеку, Државни архив. Обишао је многа места по Србији, залазио у сељачке куће. Посебну пажњу обраћао је на војску. Боравио је по касарнама, надгледао војне вежбе и маневре. Поред тога, уз себе је имао

официре Петра Живковића и Јосифа Костића, а касније су им пришли још неки официри. У једноме моменту успео је чак и Апис и „Црну руку” да привуче себи.

Током 1910. године Александар се озбиљно разболео од трбушног тифуса, који је добио на маневрима у Нишу. У јавности се доста спекулисало о његовој болести. Сумњало се да су га црнорукци заразили бацилом тифуса. Након болести, престолонаследник се први пут у јавности појавио 17. децембра 1910. године. Био је тада у добрим односима са „Црном руком”. Има индиција да је Апис ишао код краља Петра и тражио да овај абдицира у корист сина Александра, што је краљ Петар одбио. У то време су присутни и стални сукоби између два драта – принца Ђорђа и Александра. Наиме, Ђорђе је абдицирао у Александрову корист (позадина абдикација није најјаснија), а онда се преодомислио.

Пред почетак балканских ратова престолонаследник Александар је имао 24 године. До тада је већ упознао српску војску. Постепено је упознавао и народ, с којим се доста добро сналазио. Запамћена је анегдота о томе како је, крајем децембра 1911. године, ишао на збор Народне одбране у селу Вишевци, поред Раче. С њим су били кнез Павле, вајар Иван Мештровић и генерал Јанковић. На блатном путу њихова су се кола заглибила, а сељаци су стајали са стране, смеђуљили се и чекали да виде шта ће бити. Нико није хтео да помогне. Александар је одмах изашао из кола и отпешачио кроз тешко блато до места на ком се одржавао збор. Било је хладно, његова пратња је зебла, зебао је и он, али није показао. Све време је седео или стајао усправно и пажљиво пратио шта се око њега збива. Видело се да је модар од хладноће, али је слушао жалбе сељака на порезе због будућег рата. Немајући шта на то да им одговори, једноставно их је позвао да заиграју. Тако је почело коло, у ком су се нашли сви осим Мештровића и кнеза Павла. Уследила је и друга „провера”: сељаци у локалној кафани понудили су престолонаследника домаћом погачом. Она је била црна и толико тврда да је кнез Павле и Мештровић нису ни окусили. Александар је јео све по реду, хвалио јело, посебно погачу. Наравно, утисак је могао бити само повољан. „Овај је збиља способан за престолонаследника”, касније је прокоментарисао Мештровић.

Током балканских ратова престолонаследник Александар је израстао у војника, а онда и у политичара. Интелигентан, са много воље да влада, али и да учи, веома је брзо напредовао. Имао је изванредних владарских квалитета и није трпео да је у било чијој сенци, нити да од било кога зависи. Имао је своје официре – „Белу руку”, међу којима су били Петар Живковић, Јосиф Костић, Павле Јуришић Штурм, Петар Мишић, Милан Дуњић, Мирко Милосављевић.

У Првом светском рату показао је одлучност, упорност, храброст, али и неке друге особине. Преко Албаније је прешао за само два дана. Јахао је на мршавом коњу, обореног погледа, лица згрченог и укоченог. Трпео је тада тешке болове тако да је морао бити оперисан. У Скадар је регент стигао 1. децембра, 1915, а на Крф 6. фебруара 1916. године. На Крфу је реорганизовао војску, а 1916. година била је за престолонаследника Александра богата дипломатским активностима везаним за организовање Солунског фронта. Ипак, највише активности усмерио је ка смењивању Николе Пашића као председника Владе, у чему није успео.

Пуковник Драгутин Димитријевић Апис и још девет високих официра, сви припадници „Црне руке”, ухапшени су 15. децембра 1916. године. Још 124 официра и нешто цивила стављено је под истрагу. Сам Солунски процес вођен је од 20. марта до 23. маја 1917. године, а 13. јуна 1917, у раним јутарњим сатима стрељани су Апис, Вуловић и Малобабић. Тиме је „Црна рука” елиминисана.

Уследио је пробој Солунског фронта и ослобођење Србије. Прва армија стигла је под Београд 1. новембра 1918. године, а са њом и престолонаследник Александар у генералској униформи улази у град: „Испред свих, неодређено издвојен, млад и не млад официр, сам. Шињел тежак, неиспеглан, не лежи на њему; чизме грубе; капа стара; руке без рукавица; а на лицу, потамнелом, лепом лицу, израз човека измучена и узбуђена, човека танких живаца” (Исидора Секулић). Тада га је Србија први пут видела у генералској униформи. На глави је задржао стару изгледелу шапку, од које се није одвајао. На њу су само пришивене генералске ознаке.

Престолонаследник Александар је, под приличним утицајем Јована Цвијића и владике

Николаја Велимировића, био велики присталица идеје југословенства и много је учинио да дође до стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. У Београду је само месец дана након његовог уласка с војском у Београд, 1. децембра 1918. године проглашено јединствено Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца. То је урађено симболичном предајом двеју адреса: једне Народног већа регенту, а друге регента Народном већу. Остарели краљ Петар тада је за себе рекао: „већ припадам прошлости”.

У овом периду нарочито долази до изражаја честољубље не само оца краља Петра, него можда и још више сина, регента Александра. Краљ Петар је, још увек био у Грчкој, слао телеграме и поруке сину, тражећи да му овај каже најлакши пут до Србије. Александар или није, или је врло спорадично слао одговоре у којима је оца упозоравао на непроходне путеве, потешкоће око набавке хране и сл. Такође, привидно се бринуо за оца: „Доласком у Београд био би изложен великом примању многих и непрестаних депутација, делегација и појединаца, који долазе из свију југословенских крајева, а који се морају примати” (из регентове поруке краљу Петру од 15. децембра 1918. године). Крајњи је закључак да је најбоље да краљ Петар још остане у Атини. На поруке које је упутио између 25. новембра и 15. децембра 1918. године, краљ Петар није добио ниједан одговор од сина. Горе наведени је први након дужег времена. У међувремену проглашено је уједињење у чијем центру је био регент Александар. Да је краљ Петар био у Србији, уједињење би прогласио он, а не регент. Стога га је син држао што даље од Београда, Проглашењу уједињења није присуствовао ни Никола Пашић, који је у Београд стигао тек 10. децембра. Многи мисле да је ово била искључива жеља регента Александра, он је желео да буде тај који ће прихватити и прогласити уједињење. Ту не само за краља Петра, већ ни за Пашића није било места.

У летњим месецима 1921. године здравље краља Петра се погоршавало. У јуну је добио упалу плућа. Након краћег побољшања здравственог стања, 16. августа изгубио је свест и истога дана у 17.30 сати се упокојио. Престолонаследник Александар Карађорђевић постао је краљ.

*

* *

Краљ Александар се оженио принцезом Маријом. Она је била треће дете румунског престолонаследника Фердинанда и енглеске принцезе Марије, кћери војводе Алфреда и велике кнегиње Марије. У четвртак, 8. јуна 1922. године у Саборној цркви Светог архангела Михаила у Београду обављено је венчање. У јесен 1923. године краљевска породица Карађорђевић добија принову, а Србија престолонаследника Петра II. Престолонаследник је рођен 6. септембра 1923. године. Други син, принц Томислав, рођен је на Богојављање, 19. јануара 1928. године, у Београду, а трећи, Андреј, на Видовдан, 28. јуна 1929. године на Бледу.

Током своје владавине краљ Александар је вукао различите политичке потезе, како у унутрашњој тако и у спољној политици. Најважнији су доношење Видовданског устава, 28. Јуна 1921, затим Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, 4. августа исте године. Ипак, његов најпроблематичнији потез биће тзв. Шестојануарска диктатура, за коју је повод био пуцање Пунише Рачића на Стјепана Радића и неке од посланика Хрватске сељачке странке у Народној скупштини 20. јуна 1928. године. Један од првих закона који је уобличио диктатуру јесте Закон о краљевој власти и врховној државној управи од 6. јануара 1929. године. Њиме је Краљевина СХС дефинисана као наследна монархија где је краљ носилац све власти у земљи: објављује рат, закључује мир, представља државу, личност краља је неповредива, он не подлеже никаквој одговорности, итд. Краљ својим указом проглашава законе, поставља државне чиновнике и даје војне чиновне, заповедник је војне силе, именује министре који непосредно њему одговарају за свој рад. Судска власт је дефинисана са само једном једином реченицом: „Судска власт у целој земљи врши се у име Краљево”. Укратко, сва власт је код краља, он може све, како хоће, колико и када хоће.

Извршена је и допуна по злу познатог Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави. Том допуном се забрањују сва удружења и политичке странке „које врше пропаганду или убеђивање других, да треба променити по-

стојећи поредак у држави. Исто тако забрањују се и растурају све политичке странке, које носе обележје верско или племенско." Овим је започело присилно форсирање пуног националног унитаризма и прокламовање интегралног југословенства. Поред ових, донети су и новелације Закона о општинама и обласним самоуправама, Кривични закон, Законик о кривичном судском поступку итд.

Најважнији је био Закон о подели Краљевине на управна подручја, донет 3. октобра 1929. године. Назив државе је промењен у Краљевина Југославија, а дели се на девет бановина. То су: Дравска са седиштем у Љубљани, Савска са седиштем у Загребу, Врдаска (Бања Лука), Приморска (Сплит), Дринска (Сарајево), Зетска (Цетиње), Дунавска (Нови Сад), Моравска (Ниш), Вардарска (Скопље). Београд са Земуном и Панчевом чини посебну целину. Формирањем бановина краљ је покушао да превазиђе историјске и националне проблеме (Србија је подељена на пет бановина, Хрватска на три, итд.). Црна Гора је остала скоро јединствена, исто тако Словенија, делимично и Војводина: „Кад сам већ био, силом околности, присиљен да укинем Видоудански устав, онда ми је била пружена прилика да реорганизујем државу на бановине, и променим назив државе на југословенској основи. Жеља ми је била да онемогућим покрајинске шовинизме, да се развијају као раније и чине огромну штету народном и државном јединству” (краљ Александар).

Нови тзв. Октроисани (дарован) устав донет је 3. септембра 1931. године. На овај потез краљ је био скоро приморан.

Краљ Александар је убијен у Марсеју 9. октобра 1934. године. На њега је пуцао Керин, терориста из редова бугарске терористичке организације ВМРО, уз којег су били још неки усташки терористи. Убиство је приписано усташама. По свему судећи, иза атентата је, у организацији Геринга, стајала немачка тајна служба, а понајмање Италија и Мађарска, мада су одмах оптужене за атентат. У атентату је страдао и француски министар спољних послова Барту, који је умро од рањавања и који је, можда, такође био мета. Само суђење похватањим усташама било је скандалозно, као да је суд најмање од свега интересовала истина. Још то-

ком суђења: „Скоро одмах је почело да се осећа да ту има нечег тајанственог. Ствар је била за-ташкана” (К. Тодоров). Такође, можда је неко и из саме Југославије био умешан у атентат.

Принц Томислав је касније сведочио: „Мало се зна о томе да је мој отац био тешко оболео. Мама ми је касније причала да је имао рак и да су му лекари предвидели још шест месеци живота. Када је убијен, патолошки налаз је потврдио да је дијагноза била тачна. Био је тежак само педесет килограма када је отишао у Марсеј” (принц Томислав Карађорђевић). Но, то је била тајна, о тој болести знали су само лекари и најужа породица. Чак ни краљеви најближи сарадници нису о њој ништа знали. Краљ је имао састављен тестамент.

Принц Томислав је оставио и следеће сведочанство: „Причало се да је мој отац масон. И у неким књигама се то спомиње. Никад и ни по чему нисам успео да сазнам да ли је одишта био масон или је то само пропаганда масона. Штавише, причало се да је, наводно, издао неки масонски закон, па су га због тога убили. Ту верзију мислим да је измислила она друга, антимасонска страна. Мислим да су кнез Павле и његов син били масони” (принц Томислав Карађорђевић).

Време је око имена краља Александра исплело легенде. Нема сумње да је био веома способан политичар, изванредно вешт када је у питању одржање на власти. Његова диктатура од 1929. до 1934. године је један од највећих промашаја. Милан Стојадиновић ће у својим мемоарима написати како је његова влада помиловала чак 18.000 политичких затвореника, које су претходне владе осудиле. То је заиста и више него много људи. Заиста, каква је то држава која има 18.000 политичких затвореника? Да ли таква држава уопште може да опстане? Поред тога, чак 38 угледних политичара, бивших министара или народних посланика, било је интернирано. Иностранство је било пуно политичких емиграната, усташки покрет је створен и ојачао баш захваљујући краљевој диктатури.

Чак и сама идеја интегралног југословенства, у теорији добро замишљена, тешко да је могла да успе. С њом је краљ мислио да реши српско-хрватски спор. Требало је много пред-услова за то, успех је био упитан, а неуспех је

водио у катастрофу. Да ли је све то било вредно ризика? Крајњи резултат говори да није: „Ми-сао је била проста, сувише проста. Гордијев чвор, српскохрватски спор, имао је да пресече само краљ својом личном диктатуром. И он је то учинио. Укинуо је све политичке слободе, са њима странке и парламент. Циљ је био да се сви, и Срби и Хрвати, под великим притиском у једном гвозденом лонцу скувају у једну југословенску нацију. Та се теорија могла одржати и тај експериментат и успети само у немогућем случају да се уистину одржи мир унутра и споља за низ година, за пола века, можда и за цео један век. Ко је то могао зајемчити? Нико. Отуда је та теорија била погрешна. Отуда је тај експеримент морао пропасти. Унутра, диктатура је погодила и Србе и Хрвате, и дигла противу себе и једне и друге. Споља, она је била фатална. Чим је краљ 6. јануара 1929, свео државу на себе, и унутрашњи и спољни непријатељи државе удружили су се у једној тачној мисли, да ако убију краља Александра убиће и ту државу. И тако се и догодило. Метак у Марсељу, смртоносно је погодио Југославију. Њој је био и намењен” (Милан Гавриловић).

Многи су краља Александра оптуживали да је скривео смрт Николе Пашића. Пашић је 9. децембра 1926. године отишао код краља Александра и затражио да му повери мандат за састав нове владе. Краљ је Пашића подсетио да се налази под истрагом и док се „не оперете од оптужби у вези са аферама вашег сина, ви не можете бити на челу владе”. Пашић је због овога био веома потресен, такав је и напустио краљев кабинет: „Овај испад тешко је пао старом државнику и оданом пријатељу династије Карађорђевић. Краљ је врло добро знао да су све те афере биле делом измољене, а делом претерано надуване. Бацили су их тако у лице човеку коме је он имао највише да захвали што се налази на престолу једне велике државе, а представљале су за Пашића тешку увреду и понижење. О захвалности и да не говоримо. Разочаран до дна душе, узбуђен и потресен, Пашић је изашао ћутећи. По доласку у свој стан, у Француској улици, испод зграде Народног позоришта, где га је породица очекивала на вечеру, рекао је тихо – Ви вечерајте, а ја идем да легнем. Не осећам се добро” (Милан Стојадиновић). Пашић је умро сутрадан, 10. децембра 1926.

Смрћу Пашића краљ Александар је изгубио јединог иоле достојног политичког противника. На политичкој сцени краљевине више није постојала личност која му се могла у било чему супротставити. Од тада па надаље краљ Александар је био једини и одлучујући политички фактор у држави. Мирне душе је поверавао мандате за формирање влада коме је хтео, рушио их је још лакше. Никома није одговарао, ни од кога се није трзао.

Основна грешка краља Александра била је у томе што своју политичку даровитост, коју је имао, није усмерио на чисто политичке циљеве, него на политичке игре и смицалице. „Пребацивали су му недостатак гипкости, жељу да наметне свој ауторитет, да се окружи сарадницима којима лакше може да доминира; у томе се он држао као по маниру сваког диктатора, с том разликом што је уважавао мишљења и прихватао савете искусних људи, чак и када су припадали опозицији. Бројни представници опозиције су говорили: Краљ је радо прихватао да се разговара о његовим мишљењима, али није прихватао да се дискутује о његовим наредбама” (Клод Елан).

О краљу Александру је у делу јавности владало мишљење да је био превртљив и поводљив и да су такви и они око њега. Он се није „умео окружити искреним и способним људима већ је форсирао дошапаче и интриганте, као и људе који се улагују и све одобравају, па га шта више и у очи хвале и узносе” (Драгутин Милутиновић). На његова обећања није се увек могло ослонити, изневерио је и заклетву коју је дао на Видовдански устав. Тада је рекао да ће га поштовати и „остати веран великим уставним, парламентарним и широко демократским начелима... Али том обећању није остао веран, није га испунио. Разорио је парламентаризам, устав на који се заклео укинуо је, партије је растерао, слободу уништио, грађане понизио до скота. Одбацио је најпоштеније и најзаслужније људе, а владао је са ратним лиферантима, забушантима, издајницама и дезертерима” (Драгољуб Стојановић). Још га је горе описао Светозар Прибићевић, назвао га је „мегаломан, задојен царистичким духом”, „човек који никад не држи реч”, „носилац режима који се служи убиствима и лажју”. Уз све то увек је био нервозан, сав у грчу: „ко се ма једном нашао у краље-

вој близини, морало му је одмах пасти у очи да је он врло нервозан. Није се дуго могао задржати на једном месту. И био је некако на крај срца и – злопамтило.” (Драгутин Милутиновић).

Многи краља описују као скромног, можда због тога што је увек био обучен у војничку униформу, нако он то ни у ком случају није био. Такође, био је изузетно користољубив, о чему су остали и понеки записи. Добијао је од државе велик новац као свој тзв. „грађански конто”. У домаћем новцу то је било око шездесет милиона динара годишње, што је у оно време износило више од једног милиона америчких долара. Тај новац му је био исплаћиван у швајцарским францима. У стране банке на своје рачуне уплаћивао је месечно око 60.000 швајцарских франака. Ово би се могло оправдати његовом несигурношћу у свој престо и потребом да се обезбеди у случају да падне с власти. Милорад Павловић каже: „Једна од најружнијих одлика била му је грамзивост. Никакав зеленаш није био толико похлепан на новац колико он. То сам запазио још 1905. и 1908. када сам се налазио послом у Русији, то јест у Петрограду, где сам посведневно проводио у његовом друштву, нарочито вечером у Зимском дворцу. Могла би да се напише читава расправа о томе како се код њега похлепност за богатством све више развијала. Но, пошто се није ни мислило да ће он постати престолонаследник, то вероватно нико и није покушавао да ту ружну особину одстрани. А кад се појавио на престолу, она је добила своје право обличје. Док је његов отац, краљ Петар, био штедиша и чуваран, овај је био грамзив и похлепан. Он је ту похлепност несвесно и нехотично у безброј прилика преда мном испољавао и ја се нисам устручавао да на неки начин покажем да ме све друго може опити и занети – само не новац. Он то никако није могао да схвати. И још као престолонаследник он је себи увртео у главу да мора бити веома богат човек. Још тада је сањарио о неком мајдану злата, који је успео тек пред своју смрт да догради, разуме се, на неправедан и недостојан начин. То је позната Нересница. Има још доста случајева који документовано сведоче о краљевој похлепи за силним богаћењем. И он није могао да ту ружну страст обузда, да је на неки начин скрије или маскира.”

О томе да је краљ кроз своје руке пропуштао велике своте новца посведочиће и једно писмо кнеза Павла у време када је краљ већ био убијен. Кнез је морао да уреди краљеве финансијске послове, а то није било лако: „Морам на самом почетку да разјасним једну ствар, а реч је о томе да је Сандро своје послове оставио у прилично несређеном стању, па су биле потребне године да се све рашчисти и чак да се састави крај с крајем. Био је врло динамична личност и кад је нешто хтео, то је морало да се уради одмах и без обзира на трошкове. Често је истовремено отпочињао безброј радова и подухвата. У време његове смрти градио се Бели двор, зидао је и један огроман замак на Бледу. Споменик незаном јунаку на Авали је он лично платио, и годинама су се за то трошили милиони динара. Ангажовао је гранитни каменолом у Далмацији, а читава чета војника била је стационирана на Авали и помагала при радовима. Морам исто тако да споменем Милочер. То је само неколико ствари којих се у овом тренутку сећам, али било је још много других. Сандрово украшавање цркве у Тополи, где су мозаици коштали читаво богатство, куповина Демир-Капије и тамошњи радови (огромно имање у Македонији). Извори прихода јесу велики, али не и неисцрпни” (кнез Павле).

Сам краљ није био баш пријатно друштво, с њим су се дружили само они који су баш морали: „После ручка ја сам често одлазио код краља на кафу да му обично причам разне, чак и масне анегдоте. Он је волео драстичне приче, ја сам их знао, а често сам и измишљао. Краљ Александар, иако је био на највишем положају у земљи, имао је доста ружних особина и слабости без којих је могао бити. Људи из његове непосредне близине знали су за већину тих мана и уместо да су се старали да се оне искорене, они су га подржавали и ласкаво прелазили преко њих. Врло мален број људи из његове блиске околине, умео је и смео по неки пут да му у брк скресне. Међу овима били су Жика Балугџић, Јаша Продановић и у неколико махова – ја. Жику је штитило пријатељство старог краља Петра, Јашу његов положај, а мене је у неколико махова уз најгрубље псовање оца и мајке избацивао из двора” (Милорад Павловић).

ГАВРИЛО ПРИНЦИП*

Гаврило Принцип рођен је 25. јула 1894. године у селу Обљај, Грахово, од оца Пере и мајке Марије. Имали су деветоро деце, али су сва помрла осим три сина: Јове, Гаврила и Николе. У основну школу у Грахову Гаврило је пошао 1903. године, када је имао девет година. Био је добар ђак, доста је читао. Прва четири разреда завршио је са одличним успехом па га је отац одвео у Сарајево и предао га брату Јови који је имао пилану. Јова се обогатио, у пилани и на имању је држао тридесет коња за рад, тако да је могао да школује браћу, најпре Гаврила а онда и Николу. Никола је завршио медицину и био лекар у Чапљини.

Током 1941. год. усташе су га ухватиле на улици у Сарајеву, одвеле у Јасеновац и погубиле.

Јова је у први мах мислио да Гаврило упише у кадетску школу, за официра у аустријској војсци, али се предомислио и уписао га у трговачку школу. Након три разреда трговачке школе Гаврило се, уз братовљев пристанак, предао у Тузлу у гимназију. Иако је успешно положио разлику испита, школа му није нарочито ишла, убрзо је накупио доста неоправданих изостанака, па се вратио брату Јови у Сарајево, где је поново уписао гимназију. У овој гимназији упознао је Трифка Грабежа. Почели су да се интересују и за политику. Интересовали су се за догађаје и вести из Србије, о којима сарајевске новине скоро и да нису писале.

Жерајићев атентат је омладину најпре пренеразио, а онда и задивио. У јесен 1911. године Принцип је прешао у пети разред гим-

назије. Био је малога раста, али широких повијених рамена, крепак и чврст, лица одужег црномањастог, бујне црне косе, висока лако наборана чела, кошчат, са јако истуреним вилицама и развијеним јагодичним костима, нос незнатно искривљеног, од пада са степеница у гимназији. Тај тмуран изглед ублажавале су светлоплаве дубоке очи, меке и топле. Углавном је био миран и ћутљив, али када би почињао да дискутује постајао би циничан и груб, увек тврдоглав. Био је уредан и добро одевен. Будући да је био болестан, гимназија Принципу није ишла најбоље, па је пао из математике на првом семестру. Престао је редовно да похађа школу и похађао је часове приватно.

Принцип је изненада, без знања брата Јове, са Јевтићем отишао Београд, који је у то време био пун комита из Македоније. Они су свраћали у кафану „Златна моруна” и у још

* Текст о Гаврилу Принципу је нешто дужи. Има томе разлога. Строго узевши ово није прича само о Принципу већ о свим његовим друговима са којима је извршио атентат. Нема догађаја у историји српског народа (осим преласка у хришћанство) који је битнији за српску историју. Последице тих метака испалих из Принциповог револвера српски народ и сада осећа. Због тог метка пало је Аустроугарско царство, Руско цар-

ство, Немачко царство, Турско царство, а карта Европе је после Првог светског рата измењена као никада пре и после тога. Неколико држава је нестало, а неколико се формирало. На темељима Принциповог метка избио је и Други светски рат, а и много тога што ми данас трпимо у Србији је резултат тога. Одмах да кажемо, кроз текст се осећа колико се ја дивим тим младићима, Принципу посебно. То нисам ни покушао да сакријем.

неке друге око Зеленог венца, где су долазили и босански ђаци. Принцип је неке од њих ту и упознао, ту се играо билијар, много се разговарало... „Уз комитске браде и каме голобрада ђачка лица; оштри и тешки типови, свикли на зло и крв, с младим сањалачким физиономијама” (Јевтић). У то прво време Принцип је тешко живео, тек касније, када су се измирили, брат му је редовно слао новац.

У лето 1912. године у Београд је дошао и Гађиновић и они проводе нешто више времена заједно. „Нема сумње да је тад почело оно превирање у Принципу, из кога ће се, две године доцније, кристалисати једна одређена, кратка мисао. Гађиновић је на њега извршио дубок утицај” (Јевтић). Дакле, то је био преломни моменат: „Он је сусрео Принципа у Београду 1912; он је Принципа припремио на акцију и жртву” (Сергеј Кибаљич). Касније ће, на суђењу, и Принцип казати да је на идеју о атентату дошао две године раније. Истовремено, Принцип је у Београду сусрео и Недељка Чабриновића, ког је знао још из Сарајева.

Било је то време почетка балканских ратова. Принцип се јавио у добровољце. Примљен је на вежбе у одред Војислава Танкосића у Прокупљу. У рат ђаци нису вођени. Принцип је заједно са осталим ђацима због младости отпуштен из војске, након чега се враћа у Босну, код брата у Хаџиће. Наставио је да припрема испите, у паузама је пар пута ишао у Сарајево, налазио се са друговима и сусретао доста различитих људи.

У марту 1913. године вратио се у Београд и до августа положио пети и шести разред гимназије. Нејасно је да ли је положио и седми разред. Вратио се у Босну и, као дописник неког листа, учествовао у изборима у Хаџићима. У то време он је већ доста прочитао Бакуњина, Кропоткина, Херцена, итд. Покушавао је да неке од тих књига чита на немачком. У слободно време је излазио у шетње, водио је разговоре, одлазио на Жерајићев гроб.

У јануару 1914. године био је код родитеља у Босанском Грахову. До тада је већ имао неке идеје о атентату, али није знао на кога да пуца. У фебруару је већ у Београду, у марту је сазнао да престолонаследник Фердинанд до-

лази у Сарајево. Тада се одлучио: Фрања Фердинанд је његова мета. Требао му је партнер, онда се сетио Чабриновића.

У то време омладина у Босни је опчињена идејом о атентату. О томе се стално разговарало, најмање је било битно на кога ће се он извршити. Најважније је да та особа буде носилац власти, а ко је конкретно, мање је битно. Од Жерајићевог атентата па до оног који ће да уради Принцип биће још шест атентата. Далеко их је више припремано, а никада извршено.

Питање чија је идеја да се пуца на Фрању Фердинанда када дође у Сарајево, остало је отворено. У марту 1914. године *Србобран* из Загреба је објавио вест да ће Аустрија током лета те године на терену од Сарајева до Романије и Хан Пијеска вршити маневре. Будући да је граница са Србијом близу овог терена, маневри су схваћени као провокација, тим пре када се сазнало да ће њима командовати Фрања Фердинанд, престолонаследник Аустроугарске. За ову вест заинтересовао се и сарајевски омладински кружок, коме је припадао и Чабриновић. Песник Јован Варагић, такође члан тога кружока, послао је текст из новина и Чабриновићу у Београд, где се налазио и Принцип. Овај је исечак добио, прочитао га, а онда га нешто касније показао Принципу: „Он прочита и ништа не рече. Ја тој вијести нисам поклањао никакве важности, премда сам мислио на атентат” (Чабриновић). Ни Принцип није реаговао, али на вечери у „Зеленом венцу” Принцип је позвао Чабриновића да изађе из кафане да разговарају: „Кад сам изашао с Принципом напоље, отишли смо у парк на Обилићев венац и тамо ме је Принцип позвао да нас двојица изведемо атентат на престолонаследника. Након краћег опирања пристанем на атентат. Задали смо један другоме часну ријеч, руковали се и разишли” (Чабриновић). Јасно је да мисао о атентату није Чабриновићева, иако је он добио исечак из новина. Принцип је предложио да се пуца на Фердинанда, а не Чабриновић. Дакле, још пре разговора са Чабриновићем, Принцип је имао ту идеју, а она му је пала на памет: „Неколико дана прије. Онда сам послјије говорио с њиме, пошто сам знао да смо истога мишљења. Говорио сам: „Како би било да починимо

атентат?" – последице чега ми је он показао некакав изрезак из новина" (Гаврило Принцип). Како је Принцип дошао на ову идеју?

Друга верзија о иницијативи за атентат је много интересантнија. Драгутин Димитријевић Апис на суђењу у Солуну априла 1917. године у поверљивом рапорту наводи да је наредио Ради Малобадићу да организује атентат на Франју Фердинанда када овај дође у Сарајево: „Главни учесници његови били су у мојој служби и имали су мали хонорар, који сам ја преко Малобадића слао." Надаље, Малобадић је „уз припомоћ граничних официра пренео у Босну за атентат бомбе, револвере и муницију" (Апис). Касније ће се испоставити да је Апис организовао да се преко границе у Босну пребаце четири револвера и четири стотине метака. На границу је донет и кофер са бомбама, који је такође предат Малобадићу. Апис је признао да је организовао пренос револвера, али не бомби. Револвери су послати Аписовим шпијунима у Босни и није требало да буду кориштени за атентат, већ за одбрану Аписових људи. Поред тога, ти су револвери били типа „наган", а Принцип и другови су имали „дровинге". На крају је испало да је Малобадић пренео бомбе по неком своме науку или по нечијем другом налогу а не Аписовом. Могуће је да је иницијатива дошла са неке друге стране.

Током јесени 1913. године у Швајцарску је дошао Мустафа Голубић, један од младобосанаца и члан „Црне руке" (доста касније био је и члан КГБ-а). Свакако изузетно интригантна личност. У Швајцарској су се налазили Владимир Гађиновић, Бастајић и Јован Живановић. Голубић је још у Београду добио од Војислава Танкосића јасна упутства: „Ви ћете радити независно од тога шта ћемо ми чинити у Београду". Групе црнорукаца које су биле на територији Аустрије могле су деловати самостално, за своје акције нису морали да траже дозволу централе. Ту могућност Голубић и Гађиновић су желели да искористе у потпуности. Можда је управо у Швајцарској рођена идеја о атентату на Фердинанда, као и Гађиновићева одлука да за атентат на Фердинанда ангажује Данила Илића и Гаврила Принципа. Принципа је упознао у Сарајеву у пролеће 1912. године, и у лето те године су се видели у Београду и сма-

трао га је способним за ово дело. Послао му је писмо у ком му говори о овоме атентату и предлаже му да га он изврши: „Кад је Принцип примио Гађиновићево писмо, њега је морал револуционара обавезивао да прихвати избор вође босанске револуционарне омладине, који је пао на њега" (Драго Љубибратић).

Илић је тражио од Принципа да набави оружје за пет до шест учесника. За то време Принцип, Чабриновић и Грабеж су били у Београду. Ту се Принцип и Грабеж уче пуцању. Учио их је лично Војин Танкосић, а на стрелишту је имао два нова „дровинга" са неколико кутија муниције. Вежбање је трајало неколико дана „и када се са успехом завршило, будући наставници опростили су се са мном. Тада ми ни на крај памети није било да ишта посумњам, нити сам могао помислити да је прави циљ ове обуке био аустријски престолонаследник Франја Фердинанд" (Драгиша Стојадиновић). Овај други стрелац, којег Стојадиновић није препознао, вероватно је Трифко Грабеж, Чабриновић је био предвиђен за бомбу. Он је био много сигурнији у гађању од Принципа, што је овога Гаврила нервирало. Како су му се сви смејали то је он „био готов да заплаче".

Убрзо потом Принцип је стигао из Београда у Сарајево, а Илић је јавио Мехмедбашићу да дође у Сарајево, што је овај и учинио 26. јуна 1914. године. Илић је тражи још извршилаца атентата и успео је да придобије Васу Чубриловића, који му је довео Цветка Поповића. Већ тада је Гађиновић изгубио све конце, можда је хтео и да се одустане јер политички моменат није добар, и тежиште целе организације атентата је пало на Принципа и Илића.

Надвојводу је чекало неколико група атентатора: њих укупно седам, сви на извесној удаљености један од другог. У првој групи су били Недељко Чабриновић, Гаврило Принцип и Трифко Грабеж. У другој Цветко Поповић, Васо Чубриловић и Мухамед Мехмедбашић. Био је ту и седми атентатор – Пушара. Такође, ту је био још и Данило Илић. Сви су они знали да је било још шест атентатора, али се узајамно нису познавали. Једини је то знао Данило Илић. То су они који су били директно умешани, али још доста младобосанаца је знало за ове намере и учествовало. Лазар Ђукић је

био у току, Иван Крањчевић је требало да сакрије оружје након атентата, а знали су све још Бранко Загорац, Марко Перин, Драган Калембер, Никола Форкапић, итд. Сарајевски надбискуп Штадлер, када је чуо колико је било сарадника, одмах је рекао да Фрања Фердинанд не би измакао удиству све и да га је и Принцип промашио. Имао је да прође кроз „читав шпалир убојница”, један би погодио.

Дакле, све је било спремно, а онда је изненада Данило Илић дочуо да га тражи Ђура Шарац. Морали су се састати у Броду, јер Шарац, као комита, није смео да дође у Сарајево. Шарац је послао Апис не би ли младодосанце убедно да одустану од атентата. Илић је поклекнуо, поколебао се, али Принцип није хтео ни да чује. Онда су одлучили да пишу Гађиновићу да овај одлучи. Међутим, атентат је извршен пре него што је одговор стигао.

Планирани војни маневри одржани су југоисточно од Сарајева 26. и 27. јуна 1914. године. Њима је непосредно командовао поглавар Босне и Херцеговине, генерал Оскар Поћорек. Ради се о 15. и 16. корпусу, управо оним јединицама које ће у августу те године напасти Србију. Фрања Фердинанд није морао доћи у Сарајево на маневре. Да дође у својству Врховног надзорника војске, сам је одлучио у септембру 1913. године. Објавио је да ће са њим бити и војвоткиња Софија Хотек. Намеравао је да ова посета буде искључиво војног карактера. Поћорек је подржавао Фердинандову одлуку да дође у Сарајево сматрајући да је то политичка потреба момента. Будући да је било наговештаја да би на престолонаследника могао бити извршен атентат, од Сарајева се тражило мишљење о овој посети. Та су мишљења била углавном негативна, цивилне власти су од себе отклониле сваку одговорност. Ово је још више подстакло Фердинанда да дође у Сарајево – хтео је да покаже да се ничега не плаши.

Дан Фердинандове посете био је 28. јуни – Видовдан. Наиме, у Србији је те године, први пут након пет векова, тада када је након балканских ратова Косово повраћено, планирано свечано обележавања Видовдана у слободи. Фердинандов долазак на сам Видовдан могао се схватати само као провокација. Фрања Фердинанд можда о томе није ништа знао, али је

сигурно знао Поћорек и још неки јастребови из војне хијерархије Аустроугарске. Они су, у ствари, прижељкивали војни обрачун са Србијом, па им је једна оваква провокација била добродошла.

Дан пред атентат његови извршиоци су били релативно мирни. У суботу после подне Данило Илић им је поделио оружје. Васа Чубриловић и Цвјетко Поповић су на Бембаши добили револвер и бомбу. Око поноћи Данило Илић је дао бомбу Мухамеду Мехмедбашићу у улици Фрање Јосифа. На сам дан атентата у посластичарници Ђуре Влаинића у Ђумурији улици дао је бомбу Чабриновићу. Трифка Грабежа је одвео својој кући и тамо му дао бомбу и револвер. Принцип је тога јутра сам узео револвер и бомбу. Принцип и Илић су набављени цијанкалиј разделили на шест делова, спаковали га у папириће и поделили га атентаторима да се отрују након атентата.

Атентат се одиграо 28. јуна 1914. године. Тај дан је био сунчан, ведар, пун благе топлине и трепераве светлости. Фрања Фердинанд је са Софијом Хотек из Илиће кренуо специјалним возом и стигао пред фабрику дувана тачно у 10 сати и 5 минута. Ту се формирала поворка од шест аутомобила, у првом је био командант полиције, у другом начелник града Фехим Ђурчић, у трећем Фрања Фердинанд са супругом. На предњем седишту су били Поћорек, шофер, па власник аутомобила гроф Харах. Атентатори су већ били распоређени на своја места. Пред зградом Аустроугарске банке чекао је Мухамед Мехмедбашић. Пред Вишом девојачком школом је био Васа Чубриловић. На обали Миљацке, нешто ниже од Ђумурије ћуприје, чекао је Недељко Чабриновић. На углу Ђумурије улице и кеја чекао је Цвјетко Поповић. Код Латинске ћуприје је био Гаврило Принцип. Између Латинске ћуприје и Цареве ћуприје чекао је Трифко Грабеж; њих шесторица били су на укупној раздаљини од око тристо метара. Без оружја на углу Ђумурије улице и кеја, у непосредној близини Цвјетка Поповића, био је Данило Илић. Сви су знали да има још атентатора, али нису знали колико њих, ко су и где су. То је једино знао Данило Илић.

Нико од атентатора није знао у ком аутомобилу ће бити Фердинанд, требало је то да

одреди на основу клицања светине. Илић им је неодређено рекао да ће се Фердинанд возити у другом или трећем аутомобилу. Могли су га препознати тек када им се аутомобил приближи на неких 20 до 30 метара удаљености.

Када је колона с престолонаследником пролазила поред Мухамеда Мехмедбашића, он није мрдноо. Вероватно није препознао Фердинанда. Онда су прошли поред Васе Чубриловића, ни он није реаговао. На суђењу је рекао да је видео војвоткињу Софију Хотек и да му је било жао ње. Не и Фердинанда, само ње: „Ја нисам њега штедио. Ја сам се прије мјесец и по дана приправио за атентат” (Васа Чубриловић).

Следећи атентатор на ког је колона наишла био је Недељко Чабриновић. Стајао је поред бандере о коју је планирао да активира бомбу. Најпре ју је одшрафио и стрпао је за појас. Када је опазио Фердинанда, ударивши упљачем о електрични стуб активирао је бомбу и тада је одјекнула мала експлозија, коју је чуо возач Фердинандовог аутомобила и махинално на тренутак зауставио вожњу. Чабриновић је бацио бомбу престолонаследнику у крило, или на наслон аутомобила. Фердинанд ју је дохватио и бацио иза себе. Фердинандов аутомобил је одмах јурнуо напред и одмакао скоро 100 метара од места где ће бомба експлодирати. Бомби је било потребно 10 до 12 секунди да експлодира. За то време она је пала испред аутомобила који је ишао иза Фердинандовог. Експлодирала је и ранила пуковника фон Мериција у том аутомобилу, али и неколико посматрача. Фердинандов аутомобил је након експлозије нешто успорио. Одмах након експлозије Чабриновић је прогутао отров из папира у левој руци, попео се на зид обале Миљацке и скочио доле. При скоку у плитку воду повредио је ногу.

У том моменту Фердинандов аутомобил је пролазио поред Цвјетка Поповића, али он није пуцао: „Нисам имао храбрости. Ја не знам шта ми је било” (Цвјетко Поповић). Није реаговао ни Трифко Грабеж будући да је променио своје место.

За то време Чабриновић је базао по плиткој Миљацки, излапели отров није деловао, пекло га је у стомаку, покушавао је да пије воду. Потпуно је збуњен није мислио на бег, а са

обале реке, са високог зида посматрали су га полицајци и размишљали да ли да скоче са те висине.

Јосип Врињанин је био с Принципом када је експлодирала Чабриновићева бомба: „Принцип скочи са зида, дигне руку изнад очију, експлозија му поремети досадањи мир, рука му је дрхтала нагло ме турну у страну, нервозно се прогура кроз густу ред публике, те потрчи по плочнику према Ђумурији Ђуприји” (Јосип Врињанин).

Аутомобил у којем је био Фрања Фердинанд продужио је и стигао у Градску већницу. Фердинанд је љут, не дозвољава градоначелнику Ђурчићу да каже било шта, већ виче: „Господине начелниче, ја вам долазим у посету, а дочекујете ме бомбама, То је страшно! Сад изволите говорити.” Софија Хотек га умирује, а Фердинанд се мало смирује: „Но, отисните свој говор.” Свечани дочек је некако испетљан, а Софија Хотек одлази на горњи спрат са муслиманским женама које су је чекале. Фердинанд је питао Поћорек да ли могу да наставе вожњу по програму или има изгледа да буде бачена још која бомба. Намесник и шеф полиције су мислили да више неће бити напада и да треба одмах отићи у Конак неколико стотина метара преко реке, или споредним улицама стићи у Народни музеј. По програму је колона требало да иде главном улицом Фрање Јосифа, али Поћорек се плашио новог атентата те је предложио да се рута измени и одмах оде на Илићу или у Конак, а све „за казну грађанству” којем ће тако бити ускраћено да види престолонаследника.

Фердинанд је, међутим, желео да пре одласка у Народни музеј, оде у болницу да обиђе рањеног пуковника фон Мериција. Гроф Харах је сматрао да то није добро, али Поћорек се умешао: „Зар ви мислите да је Сарајево пуно убица? ” Војвоткиња Софија подржала је супруга. Одлука је донета: кренуће, али не главном улицом Фрање Јосифа, већ Апеловим кејом. Још једном, не главном улицом Фрање Јосифа! Добро смишљено, али нова рута није речена возачима. Они су наставили вожњу према прводитном плану и кренули главном улицом. Била је то кобна грешка. Фрања Фердинанд и Софија Хотек су били у аутомобилу, са

њима и генерал Поћорек. Храбри гроф Харах је стао на леву степеницу аутомобила не би ли тиме заклонио престолонаследника. Но, Фердинанд као да наслућује: „Мени се чини, ми ћемо данас добити још неколико кугли.“ Први аутомобил, у коме је шеф полиције, кренуо је дуж Апеловог кеја, али код Латинског моста је скренуо десно у неки узани сокак који води ка главној улици града. Настала је кодна забуна. Аутомобил Фрање Фердинанда возио је војник који није познавао Сарајево и аутоматски је кренуо за првим аутомобилом. Поћорек му је викнуо да стане, возач је то учинио и, будући да је већ зашао у улицицу, кренуо је унатраг, ка обали, не би ли се вратио на прави пут.

Тога момента долетели су меци. Испалио их је један младић који је до тог момента стајао на обали. Био је то Гаврило Принцип. Он је видео како су Чабриновића ухватили, помишљао је да га убије, и у том моменту је угледао колону аутомобила са званичницима. Док је Фердинандов аутомобил маневрисао покушавајући да се врати на прави пут, Принцип му је пришао и испалио метке.

„У то сам чуо прасак бомбе. Надао сам се да је то учинио један од наших али нијесам знао који. Потрчала је свјетина, аутомобили су стали, мислио сам: све је свршено. У то сам видио гдје полиција води Чабриновића. У тај момент паде ми на памет да га убијем да се тако не би даље знало, а онда би се сам убио. Али од тога сам одустао кад сам опазио да аутомобили прилазе. Аутомобили су прошли али ја надвојводе нијесам видио. Пошао сам на Латинску ћуприју и ту сам дочуо да је у једном аутомобилу био надвојвода, али да није од бомбе озлијеђен. Сада сам размишљао, куда да се поставим. У новинама сам читао програм куда би имала поворка да крене. У то је приступио к мени један познати господин и поменуо ми, како је нетко покушао атентат и надодао: Видим ли, каква је то глупост! Ја сам шутио. Он ме је позвао на страну. Ја сам мислио да је шпијун, да ме хоће да прекопа. У то је надошао аутомобил, ја сам извадио револвер и пуцао у надвојводу, два пута“ (Гаврило Принцип).

Принципови мотиви су били јасни: „Мислио сам да ме због тога неће осудити. Учинио сам то што сам увјерен да ће бити уклоњено једно зло. Мислио сам добро. Овдје се мене

оптужује ради злочина велеиздаје поред тога што ме се оптужује ради уморства. Али велеиздаја још није највеће зло. То сам све учинио зато што наш народ трпи“ (Гаврило Принцип).

Код истражног судије, Принцип је све детаљно описао. Видео је аутомобил како долази и препознао Фердинанда на основу фотографија из новина, крај њега је седела једна дама па се он у моменту поколебао: „У томе ме је спопало неко чудно чувство и ја сам са тротоара нанишанио на надвојводу, што ми је било утолико лакше јер је аутомобил, крај заокрета, полагаоније ишао. Шта сам у тај час мислио, не знам, само знам, да сам циљао у њега. Држим да сам пуцао два пута, а можда сам и више, будући да сам био врло узрујан; а да ли сам погодио жртву или нисам, не знам казати, јер су ме у тај час почели тући људи“ (Л. Пфефер).

Аутомобил је одмах наставио вожњу према Конаку, два или три минута удаљеном. До тада је војвоткиња Софија Хотек већ била мртва. Погођена је случајно. Када су на суду питали Принципа да ли је желео и њу да убије, одговорио је: „Нијесам. Ја сам само видео да још неки сједи у аутомобилу. Хтио сам још да убијем поглавару земље Поћорек“ (Гаврило Принцип).

Било је ово тачно. Принцип је најпре гађао Фердинанда, то је био први метак и, видевши да га је погодио, одлучио је да пуца на Поћорек. Међутим, у том моменту војвоткиња Софија Хотек је чула пуцањ, устала са свога седишта, нешто је хтела, можда да заклони мужа. У исти час неко је из гомиле покушао да ухвати Принципа за руку, што је променило положај пиштоља и утицало да војвоткиња буде погођена метком који је најпре прошао кроз врата аутомобила. Погођена је у струк и покидана су јој црева.

Фердинанд и Софија Хотек су још једно време били живи, чак су и разговарали, а гроф Харах је касније говорио да је престолонаследник говорио супрузи: „Софијице, немој умрети, ти мораш живети за нашу децу“. Она га је питала да ли га боли, а он је одговорио: „То није ништа.“ Исто је поновио још неколико пута све слабијим гласом, онда се стресао и капа му је пала с главе. Још су били усправни у аутомобилу, а онда је Софија Хотек пала на Фердинанда. Сви су мислили да је од шока у несвести, али

она је била мртва. Иако рањен у жилу на врату, Фрања Фердинанд је био још жив. Изнет је из аутомобила пред Конаком, онесвешћен. Петнаестак минута касније је умро. До тада није стигао ни лекар, а ни свештеник.

На Гаврила Принципа је, након другог пуцња, налетео неки полицајац. У близини је био Михаило Пушара, он је налетео на тог полицајца, што је дало времена Принципу да се дохвати цијанкалија и истовремено подигне пиштољ према челу да се убије. Међутим, неколико полицајаца официра га је већ опколило, отело му револвер и тукло га. Револвер му је отео Анте Вели. Пришла је и светина и ударила га. У помоћ му је прискочио ђак Фердо Бер, хватајући неког официра за руку, који је Принципа ударао сабљом по глави, вичући му: „Пусти га!“ Сада сви скачу на Бера, ударају га сабљама, штаповима, песницама.

Принципа и Бера одвукли су у полицијску станицу. Сачувана је фотографија која приказује привођење Бера, за коју се често погрешно мисли да приказује привођење Принципа, будући да њих двојица личе. Не, таква фотографија не постоји. То је тај дивни Фердо Бер. О томе како је Принцип приведен сведочи полицајац Мато Дабац: „После тога видео сам како је униформисани полицај муслим, од више цивила довукао Принципа и народ на њега наваливао да га линчује, да смо га нас неколико од разјарене свјетине бранили“. Принцип је успео да попије цијанкалиј, али отров није деловао, само му је израњао уста.

Л. Пфефер је описао Принципа након привођења у полицијску станицу: „Младић је био малог раста, слабуњав, одужег жуто бијела лица, па је тешко било и замислити да би се он, тако ситан, тих, и скроман, могао одлучити на овакав атентат. А тек његове очи! Те свијетлоплаве, сјајне очи нису нипошто биле дивље, злочиначке очи, већ очи живе и продорне, иначе мирне, а из њих је провиривала природна интелигенција, као и нека срећеност и крајња енергија“ (Л. Пфефер).

Тај дан у Сарајеву је била незапамћена паника. Велики се страх увукао у сваки део града. Стизале су разне вести, да су атентатори наместили бомбе на све стране, чак и под писаћи сто Фрање Фердинанда. Руља је те вечери поразби-

јала сву имовину виђенијих Срба по Сарајеву. Са сликама Фрање Фердинанда и Софије Хотек сутрадан су харали по Сарајеву, секирама и пијуцима уништавали су све што је српско. Полиција није реаговала, то вече Поћорек је прогласио ванредно стање. Вандализам се потом проширио на целу Босну. Много је фотографија тих варварстава снимљено. И поред тога што је Поћорек наредио да се оне сакупе и униште, још их је много остало сачувано.

Поћорек је до краја живота био у страху. Те вечери након атентата био је погнут, сав клонуо, обешених руку, блед, са разбарушеном косом, длуза му је била откопчана. Права слика очајника. У следећих месец дана он је само два пута изашао из Конака. Први пут када су посмртни остаци Фрање Фердинанда и Софије Хотек преношени на железничку станицу Бистрик. Други пут када је за убијени брачни пар даван реквијем у католичкој цркви; та кратка растојања, обезбеђивала је војска. Са улица су сви били растерани, куће и радње су биле затворене, ролетне спуштене, на прозорима није смео бити нико.

Трећи пут је Поћорек изашао из Конака када је почињао рат са Србијом. Била је касна, мркла ноћ. Никада се више није вратио у Сарајево.

ЕПИЛОГ

Суђење атентаторима завршено је 23. октобра 1914. године, а пресуда је прочитана 28. октобра. При читању пресуде судије су биле обучене у црна одела – знак да ће бити смртних пресуда.

Осуђени су:

На смртну казну: Данило Илић, Вељко Чубриловић, Неђо Керовић, Мишко Јовановић и Јаков Миловић.

На доживотну робију Митар Керовић.

Гаврило Принцип на казну тешке тамнице у трајању од двадесет година, поштрену једним постом месечно, а да 28. јуна сваке године лежи на тврдом лежају у самотном затвору у мрачној соби.

Недељко Чабриновић, иста казна, али без поста.

Трифко Грабеж на двадесет година тешке тамнице и пост сваког трећег месеца.

Васо Чубриловић на шеснаест година и пост свако пола године; Цвјетко Поповић на тринаест година; Лазар Ђуркић на десет година; Иво Крањчевић на десет година тешке тамнице; Цвјетко Стјепановић на седам година; Бранко Загорац и Марко Церин на по три године.

Ослобођени су: Никола Форкапић, Драган Калембер, Иван Момчиловић, Франьо и Ангела Садило, Мићи Мичић, Обрен Милошевић, Јово и Благоје Керовић.

Дана 3. фебруара 1915. године од 9 до 10 сати ујутро у дворишту Војног затвора у Сарајеву обешени су Данило Илић, Мишко Јовановић, Вељко Чубриловић.

Из затвора су изашла петорица живих: Чубриловић, Крањчевић, Поповић, Стјепановић и Загорац, а осморица су умрла: Перин 1914, Чабриновић, Керовић отац и син, Миловић и Грабеж, сви умрли од туберкулозе 1916, Ђукић полудео од глади и умро 1918, Принцип 28. априла 1918. године.

Сви су они издржавали своју казну у затвору Терезин. Затвор Терезин био је страховито здање: „Стара тврђава, коју је саградила Марија Терезија, како причају, је на умјетно подигнутоме брду навежене земље. Тврђава је грађена од камена и опеке, испред ње дубок шанац пун воде, а на крову наслага земље. Вањски зид је дебео више од метра, а унутарњи зидови су нормалне дебљине. Просторије су углавном зидане на свод. Раније пушкарнице проширене су само утолико да вањска страна буде једнака као унутарња, и то су били прозори према вани. Прозори према дворишту су нормални. Казамати су веће просторије, у које је било смјештено 12 до 15 људи, а између казамата биле су президане ћелије самице. Тај стари војни затвор био је подијељен у три одјељења. Између другог и трећег одјељења био је друм, а прво одјељење било је одвојено од другог зидом. У првом одјељењу били су затворени истакнути Чеси, народни посланици и вође народа. У другој одјељењу били су Грабеж, Чабриновић и Ђукић, а у трећем Принцип, Стјепановић и ја” (Иво Крањчевић).

Робијаши нису смели да гледају кроз прозор, а стражари су имали наређење да пуцају. Ипак, Принцип се није много обазирао на

то тако да су га пар пута видели: „Двориште је гледало у ћелије где су живели атентатори. Али, они се нису могли јављати, а ако се когод показао, стража је имала наређење да пуца. Но после осуде Принцип се чешиће виђао, кратко, на тренутак, као блесак, климнувши покаткад главом, мутан, са загонетним осмехом. То јутро, као да је слутио да ћемо се растати, показао се на прозору два пут, и задржавао се дуже но обично. Није се плашио наперених пушака; он је знао да га неће овако убити; њему је било одређено дуго и полагано умирање. Други пут је дуго климао главом; затим је подигао руку према нама и мануо њом на поздрав. Био је врло мршав, чупав, горак. По томе је нестао у дубини, сав у томе једном мутном осмеху, и није се мојим очима више никад вратио” (Боривоје Јевтић).

Први је умро Недељко Чабриновић. Њега је мучила глад, али и душевна патња. О породици није знао ништа, а сумњао је и у идеале за које се жртвовао. Као болестан одведен је у болницу, али пред смрт, како затвореници не смеју умрети у болници, враћен је у затворску ћелију. О тим његовим последњим моментима изузетан опис је оставио аустријски књижевник Франц Верфел. Недељко Чабриновић је умро 20. јануара 1916. године, сасвим сам.

Трифко Грабеж је био изузетно упоран. Он ниједном, док је био у Терезину, није ишао у болницу. Са Чабриновићем је био у истом одељењу, тако да је уз малу помоћ стражара могао и да контактира са њим. Чак су се пар пута видели и поразговарали. Када је чуо да је Чабриновић умро, Грабеж је доживео тежак удар. Скоро да није више јео, уопште није желео да излази из ћелије, а ни са киме није хтео ни да разговара. У пар последњих дана није устајао из кревета, мислили су да пркоси. И онда су га једног дана нашли хладног у кревету. Био је то 21. октобар 1916. године.

Гаврило Принцип је био један од најснажнијих, одржао се све до 28. априла 1918. године. Његове су муке почеле још у затвору у Сарајеву, а у Терезину су само повећане. Опет је Крањчевић са њим имао највише сусрета. Он каже да је Принцип остао до краја духовно свеж. Када је дочуо да је Румунија ушла у рат на страни Антанте, понадао се да ће рат уско-

ро бити готов. Кроз прозор ћелије показивао је мали комад хлеба Крањчевићу и рекао му да од уздуђења, иако је јако гладан, не може да једе. Неки лекар, Јевреј (робијаш такође), обилазио је болеснога Принципа. Доносио му је чоколаде или неко боље јело, али се убрзо убио тако да је овај изгубио ту помоћ.

Др Антон Марш је лечио Принципа у болници и оставио неке записе о томе:

„Ко је икада бацио поглед у казамате Терезинске тврђаве, мора с ужасом да констатује да очекује скори крај сваког оног, који је осуђен да издржава своју казну у тим влажним просторијама у које никад не продире сунчев зрак. Када сам у лето 1916. године почео лечити Принципа на хирушком одељењу гарнизонске болнице, он је већ био кандидат смрти, живи леш; његово до костију исушено тело покривале су многе туберкулозне ране у величини тањира.

Извесно је Принцип још пре свога хапшења носио у себи клице туберкулозе, али су две године тамнице у казаматима Терезинске тврђаве биле довољне да толико распире то легло болести да се смрт болесника могла очекивати у најкраће време. Али ваља учинити признање службеним факторима у терезинском гарнизону, који су носили одговорност за Принципову личност, што су, чим су се појавили први тешки симптоми туберкулозе, пренели болесника у гарнизонску болницу, у којој је имао исту негу као и рањени или болесни војници. Надзор је додуше био врло строг; један војник с натакнутим бајонетом стајао је у његовој соби, двојица су стајала пред вратима, а двојица су држали стражу испод прозора, иако је покушај бекства од стране болесника био потпуно искључен, јер би он једва могао да пређе две стотине метара.

Упркос строге забране ма каквог разговора с њим, ја сам ипак за време лечења нашао више пута прилике, да с њим разговарам краће време. Њему самоме, који није смео да пише, да чита, нити да и с ким говори, било је право олакшање када је бар могао да с неким поразговара. Када је извршио своје кобно дело, Принцип је био гимназиста, коме није било ни

20 година, и који је у свом младалачком идеализму и националном фанатизму био спреман да за свој народ и своју идеју жртвује чак и живот. У разговору са мном он никада није жалио оно што је учинио, и да је нешто могао да слути страховите последице атентата – избијање светског рата. На његовим цртама лица лежала је скоро свечана озбиљност; очи, које су дубоко лежале у својим удубинама, изгубиле су сјај и пламен, и оне би засјале на тренутак само кад би почео да говори о ослобођењу народа. Предан стрпљиво својој судбини, он је био учинио крај са свима земаљским стварима и свој скори конач очекивао је са стојичком мирноћом. На добром немачком језику причао ми је много о својој фамилији и из свог кратког живота, али никада није споменуо људе из Црне руке, који су га по мишљењу Аустроугарске тајне полиције навели на ово дело.

За време двогодишње тамнице нарасла му је дугачка брада, тако да је изгледао за десет година старији. Када су му скинули браду, пре мном се појавило једно интелигентно, младалачко лице, пуно изражаја. Витко и нежно Принципово тело имало је типичан туберкулозни хабитус. Као што сам већ поменуо, груди су му биле покривене великим туберкулозним гнојним ранама. Зглоб у десном лакту туберкулоза је толико била уништила, да се горњи и доњи дио руке морао да веже сребрном жицом. Зашто је лекарима било забрањено да му ампутирају доњи део руке, који је био потпуно бескористан, ја себи ни до данас не могу да објасним. Принцип је обично сваког другог дана долазио у операциону салу на превијање. Пошто смо морали да превијамо читаво горње тело, ја сам за његово превијање морао да трошим више материјала но за пет рањених војника. Туберкулозни процес рапидно је напредовао. Принципови дани били су избројани.”

Почетком 1917. године извршена је ампутација Принципове десне руке и то високо изнад пазуха. Данас се мисли да је Принцип преминуо од туберкулозе костију. Упокојио се 28. априла 1918. године.

САВА ШУМАНОВИЋ

Сава Шумановић је рођен у угледној српској грађанској породици 22. јануара 1896. године у Винковцима, где је његов отац Милутин, шумарски инжењер, био управник Шумарије Срема. Након раног очевог пензионисања, породица се са четворогодишњим сином вратила у Шид да води породично имање. Припадници ове угледне шидске породице већином су били школовани. Најугледнији међу њима био је рођени брат Савиног оца, Светислав Шумановић, адвокат у Загребу, саборник у свим сазивима Хрватског сабора, председник Управног одбора Српске штедионице. Сава је, као једини мушки

потомак у породици, требало да настави стричевим стопама. Мајка Персида била је кћерка угледног трговца Саве Тудића, човека изразито напредних схватања, који је своју децу школовао у Аустрији. Персида је завршила женске лицеје у Бечу и Печују.

У потрази за знањем 1906. године Сава Шумановић је уписан у Реалну гимназију у Земуну, коју је завршио 1914. и потом уписао Привремену вишу школу за умјетност и умјетни обрт у Загребу, у класи професора Отона Ивековића. На другој години студија прешао је код професора Менција Клемента Црнчића. Дипломирао је на студијама сликарства 1918. године, а завршна оцена гласи: „Господин Сава Шумановић, врло даровит, особито марљив и савјестан у раду, добио је изванредне успјехе у фигуралном писању и сликању. Упутио се у све технике графичких струка. Као кандидат за учитељство писања бит ће уз стечену вјештину особито добар и савјестан учитељ”.

У Загребу је остао до септембра 1920. године када је отишао у Париз. Три месеца је провео у атељеу сликара и ликовног педагога Андреа Лота. На Монпарнасу се упознао и дружио са многим уметницима свога времена: Дереном, Кислингем, Папазофом, Фужитом...

Тада је започео и пријатељство са књижевником и ликовним критичарем Растрком Петровићем. По повратку из Париза, у Загребу је исте године приредио самосталну изложбу. Конзервативни део публике и критике није показао разумевање за Шумановићева нова, по њиховом мишљењу сувише модерна дела.

О Сави Шумановићу је веома лепо говорила Антонија Кошчевић Ткалчић, студенткиња вајарства, са којом је неговао посебно пријатељство: „За њега нису постојала ’забављања’, био је озбиљан. Није лумпао с осталима. Кад је нашао ателиер, последије Париза, на Прилазу, одлазио је у тај свој ателиер рано ујутро и тамо радио до 1 сат. Одлазио би у ателиери макар и како нерасположен за рад чак и болестан, макар тамо само мало спремао и чистио, ништа га није могло на нешто друго одвратити. У 1 сат одлазио би на објед. Послије објед у Казалишну кавану, па опет у ателиер. Не би ни ради кога, ни под коју цијену пропустио, да своје вријеме не одради у својем ателиеру. Увече би последије вечере опет одлазио у кавану [Казалишну] и није тамо остајао дуље од 10 и по сати. Био је точан у својем дневном реду. Тамо је сједио с друговима из школе и младим књижевницима и умјетницима у бесконачним

дебатама. Они га нису сматрали лудим него 'вудреним', стари загревачки кајкавски израз, ради његова одушевљавања за савремену европску умјетност кубизам. Истина је, он је често знао свашта изговорити, 'roug epater les bourgeois', кад се требало ријешити каквог важног, наметљивог човјека. Али, – зашто су га тамо у његовој околини, у Шиду, прогласили лудим! Или је то било тамо у чијем интересу!"

У Париз је Сава поново отишао 1925. године. Из нејасних разлога добио је визу на само шест месеци, што је представљало велико оптерећење за уметника. Но, након једне паузе, отац је поново почео финансијски да му помаже. Живот у Паризу није Сави био лак: „Читав мој живот у Паризу од 1925. била је оштра борба у себи самом, против жалости, сентиментализма, те сам радио слике у ведром тону, с веселим колоритом. Али све то није помогло, живот је био толико ружан, толико огаван и жалостан да је достајала једна јака грозница, па да сву моју обрану сруши” описује уметник свој тадашњи живот.

Шумановић је живео богатим уметничким животом. Излагао је на Јесењем салону у Паризу и 1926. године продао слику *Кућачица*, што је био велики успех. Наредне године насликао је *Доручак на шрави* и значајну композицију *Пијани брод*, са којом је учествовао на Салону независних. Исте, 1927. године, као један од тада младих уметника, осликао је један од стубаца у париској култној кафани „La Coupole”.

Следеће, 1928. године, на насловној страници фебруарског броја уметничког часописа *La Crapeauillot* репродукована је Савина слика *Пијани брод*.

Почетком 1928. године код Саве су се појавили први знаци унутрашњег узнемирења, често присутног код изузетних стваралаца. Мајка Персида дошла је тада у Париз и заједно су се вратили у Шид.

Током пролећа и лета 1928. године сликао је пределе из околине Шида. У септембру је приредио самосталну изложбу на Новом универзитету у Београду на којој је продао 44 од изложених 47 слика. О тој изложби, критика је писала: „У најновијим сликама Саве Шумановића опажа се клица, из које ће се временом

развијати сасвим оригинално сликарство. Сава Шумановић је рођени колориста. Садржина његових композиција, пејзажа и акварела не занима нас ни најмање, јер код свију његових слика није меродавно приповедачко него сликарско становиште, јер њега као рођеног колористу нису ни најмање занимале литерарне него сликарске мисли. Човек осећа да из свију његових слика говори прави колориста, да неки од његових изложених радова показују извесне колористичке квалитете, да су сви његови женски актови незграпни, неукусни, неделикатни, али су лепо по тону меса. Сава Шумановић сасвим јасно, бурно и снажно наговештава јеванђеље доја, али као колориста он још не осећа штимунг доје, он још није кадар створити заокружена уметничка дела, него наводи ћилимове лепих, свежих, сочних и снажних доја, што су за обичан човечији мозак прави хаос, али хаос од јаког декоративног утицаја”.

У октобру 1928. године Сава Шумановић се вратио у Париз у ком је био све до марта 1930. године. Приликом овог свог боравка у Граду светлости највише се дружио са уметницима Жилом Паскином, Сејом Којонагијем и Пјером Крогом. Припадао је уметничкој струји која је заговарала повратак реализму, тзв. нови реализам. Последње слике настале у Паризу су са париским мотивима: *Луксембуршки парк*, *Моси на Сени* и актови. Те париске године провео је у окружењу веселе дружине уметника коју је на Монпарнасу предводила муза многих уметника, модел, сликарка, певачица и глумица, чувена Кики. Неколико актова, *Црвени ћилим* и *Јушро*, за које му је позирала 1929. године, сматрају се најлепшим у српском сликарству.

Из Париза се Сава Шумановић вратио 1930. године. Било је то доба његове повишене унутрашње узнемирености, али и болести запаљења црева, па наредне две године за њега скоро да и нису постојале будући да није био у могућности да слика. У Београду се лечио три месеца, након чега се вратио у Шид.

Био је Сава Шумановић тада у потпуности формирана личност и афирмисан уметник. У родитељском дому, где је имао идеалне услове за рад, провео је последњу деценију живота

у невероватном стваралачком заносу. Након паузе од две године, од 1932. је сликао шидске пејзаже и актове према скицама донетим из Париза. „Тај Шидски крај је најсликовитији крај и мени најлепши (после њега околина Париза). (...) Тај крај, његово сунце и светло учинили су да ће те моје слике наћи поново ведрим и јасним тоновима сликане, као што су биле на изложби у Београду 1928. године.“

У последњој деценији живота, периоду који се с правом сматра најзрелијим и најважнијим, Шумановић је насликао око 600 слика. Био је потпуно посвећен раду, стварао је несмањеном концентрацијом до самог краја, овладао је технологијом прављења боја, дошао до сопственог уметничког израза који је сам скромно назвао „како знам и умам“.

Шесту самосталну изложбу, на којој се представио са 410 својих радова, Сава Шумановић је приредио 3. септембра 1939. године, поново на Новом универзитету у Београду. Предговор *Кашалоја* садржи значајан аутобиографски текст. Изложба, отворена на дан када је почео Други светски рат, доживела је успех.

Шумановић је продао више од 100 слика, а многе је поклонио. У Шид се вратио пун пољета и наставио да слика са несмањеним жаром до самог краја живота.

Од априла 1941. године Шид је потпао под власт Независне Државе Хрватске. Шумановић је престао да потписује слике.

Сликао је до последњег дана. Када су усташки агенти дошли по њега рано ујутро 28. августа 1942. године, на штафелају је остала управо довршена слика *Берачице*, последња у низу из истоименог триптиха. Два дана касније стрељан је у Сремској Митровици, заједно са сто двадесет Шиђана са којима је и сахрањен у заједничкој гробници на сремскомитровачком гробљу.

Персида Шумановић је након десет година поклонила граду Шиду 417 слика свог сина и породичну кућу у којој су дела била изложена; 21. септембра 1952. године основана је Галерија слика „Сава Шумановић“. Према Персидином казивању, тако је остварена заједничка жеља, њена и Савина, да слике заувек остану у сликаревом родном граду.